

Eviçi Uğraşlardan İktisatta Karşılıksız Emeğe: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalara İlişkin Bir Değerlendirme¹

EMEL MEMİŞ — ÖZGE ÖZAY

Giriş

Türkiye’de karşılıksız emeğe ilişkin çalışmalar, batıda ikinci dalga feminist hareket dahilinde, 1960’ların sonu, 1970’lerin başında gerçekleşen ev emeği tartışmalarından önemli ölçüde etkilenmiş ve aynı zamanda bu tartışmaları Türkiye özelinde irdeleyerek geliştirmiştir. Batıda ise ev emeği tartışması ikinci dalga feminist hareketten de gerilere uzanmaktadır. Margaret Reid, 1934 yılında kaleme aldığı *Haneîçi Üretimin İktisadı* başlıklı kitabında, haneîçi üretimin ulusal hesaplarda göz ardı edilmesini eleştirerek, bu üretimin değerini hesaplama yöntemi geliştirmiştir. İzleyen çalışmalar da benzer şekilde karşılıksız emeğin iktisatta ve de özellikle iktisadi kalkınmada önemli rol oynadığına değinmiş ve buna rağmen istatistiklerde yer almamasını günümüze değin eleştirmişlerdir (Boserup, 1970; Beneria, 1999). Bütün bu süreç, feministlerin egemen iktisat anlayışına karşı yönelttiği itiraz, bu anlayışı düşünmeye iten sorularla ilerlemiştir.

Türkiye’de karşılıksız emeğe dair tartışmalar ise, 1980’lerin ikinci yarısında, kadınların önceki yıllarla karşılaştırıldığında çok daha gür bir sesle toplumdaki konumlarını sorguladıkları (Tekeli, 1990, s. 18) bir dönemde yaygınlaşmıştır. Aslında, karşılıksız emek yükünü orantısız biçimde kadınların üstlenmek durumunda kalmalarına karşı yapılan eleştiriler, ilk defa 1980’lerde gündeme gelmemiştir. Örneğin, eviçi uğraşlar bağlamında, Osmanlı toplumunda kadınlar, 1908’de II. Meşrutiyet döneminde, kadın hareketinin kurdukları çok sayıda dernekle ve çıkardıkları yayınlarla görece en güçlü olduğu dönemde, yalnızca zevcelik ve annelik rolleriyle sınırlandırılmalarını eleştirmişlerdir (Tekeli, 1990, s. 28). Cumhuriyet’in ilk yıllarında uluslaşma sürecinde, yurttaşlık haklarının yeniden düzenlenmesiyle kadın hareketinin ulus istemleriyle eklemlenmesi, devletten bağımsız bir feminist hareketin gelişmesini ve dolayısıyla evrensel

1 Bu yazıya emeği geçen Ferhunde Özbay’a yardımları için çok teşekkür ederiz.

kavramların tartışılmasını geciktirmiştir. Yine de bu süreç, Türkiye’de 1970 sonrasında karşılıksız emek gibi evrensel kategorileri irdeleyen, Türkiye’ye özgü eleştiriler getiren bağımsız bir feminist hareketin ortaya çıkmasını sağlayan bir birikimi inşa etmiştir (Çağatay ve Soysal, 1990, s. 299). 1970’li yıllarda eşitlik söylemleriyle kadınların toplumsal rollerini sorgulayan bir bilinç yükselmiş olsa da, kadın hareketinin, batı kaynaklı olmakla, “bölücülükle” (Çağatay ve Soysal, 1990, s. 291) suçlanıyor olması bağımsız güçlü bir kadın hareketinin ortaya çıkışını 1980 darbesinin etkilerinin azaldığı 1980’li yılların ikinci yarısına dek ertelemiştir.

Karşılıksız emeğe ilişkin yapılan katkıların öncülleri olarak, Mayıs 1988’de çıkarılmaya başlanan sosyalist-feminist *Kaktüs* dergisinde yer alan, eviçi uğraşları, iş ve karşılıksız emek adıyla kavramlaştıran çalışmalar kabul edilebilir. Bu çalışmaların temelde sorguladıkları konulardan ilki, karşılıksız emek kavramının tanımlanması ve buna ilişkin belirgin zorluklardır. Bu bağlamda, karşılıksız emeği diğer emek türlerinden farklı kılan niteliklerin neler olduğu, bunların iktisadi değer üretip üretmediği, yanıt aranan başlıca sorular olmuştur. Ayrıca, karşılıksız emeğin ne tür çalışma faaliyetlerini kapsadığı, bu faaliyetlerin iktisadi yaşamdaki önemi, yine bu faaliyetleri diğer çalışma faaliyetlerinden ayrı kılan niteliklerin neler olduğu ve tüm bu hususların karşılıksız emeğin “görünmeyen” kılınışı ile ilişkisi yanıt aranan diğer önemli sorular olmuştur. Üzerinde önemle durulan diğer bir konu ise karşılıksız emek yükünün haneçi dağılımına yöneliktir. Haneçinde bu emeği harcayanlar kimlerdir? Dağılım eşit midir, cinsiyet, sınıf, yaş gibi toplumsal statü belirleyicilerine bağlı olarak farklılık göstermekte midir? Bütün bunlar, hanedeki bireylerin haneçindeki rolünü ve toplumsal statüsünü nasıl etkilemektedir?

Bu çalışma, Türkiye’de *Kaktüs*’ü milat alırsak yaklaşık yirmi beş yıllık gelişim sürecinde karşılıksız emeğe yönelik üretilmiş kuramsal ve ampirik çalışmaların bir değerlendirmesini sunmayı amaçlamaktadır. Yazı, konunun iktisat alanındaki incelemelerine ağırlık vermektedir. Ancak, karşılıksız emeğin Türkiye’de iktisatçılar tarafından ne yazık ki göz ardı edilmiş olması, inceleme alanı dışında bırakılması, bu konuya ilişkin çalışmaların sayıca oldukça kısıtlı kalmasına neden olmuştur. Gerçekten de, konu üzerine son on yılda yapılmış bir dizi çalışmayı ayrı tutarsak, Türkiye’de egemen iktisat öğretisi 2000’li yıllara dek bu konuya duyarsız kalmıştır. Oysa dünyada, konuya dair iktisat alanında yapılan çalışmaların ortaya çıkışı, daha önce de belirttiğimiz gibi, neredeyse yüz yıl kadar daha eskidir. İktisatçıların aksine, Türkiye’de diğer toplumbilimciler, biz iktisatçıları öykündürecek biçimde eviçi emeği incelemiş ve araştırmışlardır. Bu nedenle, bu çalışmayı, iktisat alanında yapılmış çalışmalarla sınırlamak yerine, bu çalışmalara ilişkin değerlendirmemizi geniş tutup, ilgili diğer çalışmaları genel hatlarıyla tartışmayı daha uygun bulduk.

Bu amaçla, yazının ilk bölümünde kanımızca diğer bütün karşılıksız emek formlarının teorize edilmesini belirleyecek Marksist ve sosyalist-feminizm ekse-ninde geçen eviçi emek tartışmasından bahsedeceğiz. Bu tartışma çerçevesinde, kadınların ayrı bir sınıf oluşturup oluşturmadığını, kadınların dezavantajlı ko-numlarının sorumlusunun kapitalizm mi, ataerkillik mi olduğunu sorgulayan çalışmalar üzerinde duracağız. İkinci bölümde; geçimlik emek, enformel alanda kullanılan emek ve gönüllü emek gibi diğer karşılıksız emek formlarına ilişkin çalışmalara değineceğiz. Burada, Marxist ve egemen iktisat paradigmalarının toplumsal cinsiyet körlüğünün, nasıl bu karşılıksız emek formlarını ya belli bir döneme ait emek formları olarak ya da piyasa dışı/ekonomik olmayan faaliyetler olarak sınıflandırdığından ve feminist iktisadın bu formları görünür kılmadaki katkılarından bahsedeceğiz. Üçüncü bölümde ise karşılıksız emeğin bulgularının en çok genellenebileceği zaman kullanım verileriyle ölçümünü temel alan çalışmaları değerlendirerek, dördüncü bölümde yazıyı sonlandıracağız.

Eviçi Emek Tartışması

Karşılıksız emek kavramı, en kaba biçimiyle piyasa değeri olarak karşılığı olmayan, meta ekonomisi sınırları dışında gerçekleşen, büyük bir kısmını günlük yaşamsal ihtiyaçları sağlayan eviçi işlerin oluşturduğu ekonomik veya ekonomiyi doğrudan etkileyen faaliyetler olarak tanımlanabilir.² Davidoff'un (2002, s. 144) belirttiği gibi, eviçi işler kültürel ve tarihsel bakımdan özgüldürler. Toplumdan topluma ve zaman içerisinde çok çeşitlilik gösterirler.

Özbay (1990), Türkiye'de eviçi işlerin zaman içerisinde gösterdiği önemli değişimleri kır/kent ayrımında incelemiştir. 1950 öncesi, nüfusun büyük çoğunluğunun köylerde yaşadığı dönemde, kadınların uğraşlarındaki çeşitliliği şöyle betimlemiştir: Kadınlar tarlada çalışmanın yanında hayvanlara bakmak, bahçe ile ilgilenmek, yakacak tezek hazırlamak, gıda maddeleri, giyecekleri, halı, kilim, yatak, yorgan gibi ev eşyalarını üretmek, çocuk doğurup bakmak, hasta ve yaşlıların özel bakımlarını sağlamak, ailenin bütün üyelerinin günlük yaşantıları ile ilgili hizmetlerini yerine getirmek, kız çocuğunun eğitimini ve ailenin yeniden üretimi için gerekli kadınlar arası ilişkileri düzenlemek gibi faaliyetleri yerine getirmektedir (Berkes, 1942'den aktaran: Özbay, 1990, s. 125-26; ayrıca bkz. Kandiyoti, 1997a).

Özbay, aynı yıllarda kentlerde durumun farklı olduğuna işaret etmektedir. Kemalist ideoloji etkisiyle kadınların erkekler gibi eğitilmesi, tarım dışı sektör-

2 Günlük faaliyetlerin bazıları ev ve hane bakımı, çocuk bakımı, diğer bakıma muhtaç hane bireylerinin günlük bakımı, temizliği, bahçe bakımı, alışveriş, yemek yapma gibi günlük yaşamsal ihtiyaçları yerine getiren faaliyetlerdir. Bu günlük ihtiyaçlar piyasanın her alana yayıldığı ekonomilerden farklı olarak yine yaşamsal öneme sahip ekonomik faaliyetleri de içerir: Örneğin eve su taşıma, yakacak temin etme gibi...

lerde çalışmalarının teşvik edilmesinin eviçi işbölümü açısından farklı sonuçları olmuştur. Ancak bu sonuçlar kadın erkek arasındaki işbölümünde daha eşitlikçi bir çözüme ilişkin sonuçlar değil, maddi olarak kotarabilecek güce sahip hale gelen orta sınıf kadınların bu yükü diğer kadınlarla paylaşması yoluyla elde edilmiştir. Özbay'ın deyişiyle kadınlar tarihsel süreç içerisinde dönüşüm gösteren biçimde akrabalarının, az sayıda da olsa evlatlıkların (yanaşmaların), hizmetkârların kısacası evdeki öteki kadınların emeğinden yararlanmışlardır (Özbay, 1999, 2002; Toğrul, 2011). Ancak günümüzde halen evde öteki kadınların emeğinin kullanılması kadınların ikili işyüküne çözüm getirerek işgücü piyasasına erkekler kadar katılımını sağlamış değildir.

Kırsal kesimde yaşayan kadınlara kıyasla kentli kadınların ev ile işyerinin birbirinden ayrılması sebebiyle yerine getirdiği karşılıksız emek faaliyetlerinin çeşitliliğinde azalma olduğu bir gerçektir. Yine de köyden kente göç eden kadınların “evinin kadını olma rüyası” ve kentlerde bir burjuva sınıfının oluşmaya başlamasıyla birlikte ev kadınlığının sosyal bir statü göstergesi haline gelmesi sonucu kadınların tamamen ev işlerine yoğunlaştığı gözlemlenmiştir (Özbay, 1990; Çitçi, 1979). Kent yaşamıyla kadın ve erkek arasındaki eviçinde işbölümünün daha da keskinleştiği, kadınların aile sorumluluklarının neredeyse tamamını üstlendiği belirtilmiştir. Bu işlerin önemli bir kısmını ise, özellikle 1980 sonrası dönemde, çocukların eğitim sorunları oluşturmaktadır.

Davidoff (2002) ev işlerinin rasyonelleşmesi üzerine yaptığı incelemede, bir süre öncesine kadar ev işi üzerine makale yazılmasının hatta ev işleri üzerine ciddi bir soru sormanın dahi imkânsız olduğunu bizlere aktarmıştır. Bu düşünceyi destekleyecek biçimde, Acar-Savran (2002, s. 160) kadınların “boğaz tokluğuna evde uğraşıp didinmelerinin” karşılıksız emek olarak adlandırılmasının feministler için uzun çabalar gerektirdiğini belirtmiştir. Bunun ardında yatan nedenlerden biri, ev işlerinin bir sevgi ilişkisi içinde görülüyor olmasıdır (Acar-Savran, 2002, s. 162). Karşılıksız emeğin duygusal boyutunu merkeze alan birçok çalışma, özellikle bakım emeğinin, çalışma, iş gibi kavramlarla tanımlanmasını eleştirmiştir. Ev işlerinin sevgi ilişkisi içinde görülmesi, ailenin de uyum içinde birbirine destek veren kan bağıyla bağlı kişilerden oluştuğuna ilişkin romantik fikrin ayrılmaz bir parçasıdır. Duygusal/manevi emek diye adlandırabileceğimiz bu emek çeşidi her ne kadar kadınlarla erkekler arasındaki her türlü duygusal ve cinsel ilişkiyi bir emek harcama seviyesine indirme tehlikesi barındırır da, karşılıksız emeğin duygusal boyutunun incelenmesi, bakım emeğinin çok boyutluluğunu ve zenginliğini göstermek açısından önemlidir (Acar-Savran, 2002). Ayrıca Beneria'nın (1999) da işaret ettiği gibi tüm bakım hizmetleri duygusal açıdan tatmin edici niteliğe sahip değilken, işgücü piyasasındaki bazı çalışma biçimlerinde de özveri, fedakârlık, diğerkâmlık ve dayanışma dürtüleri gözlemlenebilir.

Öte yandan, ev işlerinin belirli mesai saatlerinin olmaması, çalışma ile günlük yaşamın birbirinden güçlkle ayrılır olması, dolayısıyla belirsizliği, bu emeğin kavramlaştırılmasındaki zorluklardan bir diğeri olarak belirtilmektedir. Acar-Savran (2002, s. 162) bu iç içeliği, dinlenirken söküük dikmek, alışveriş listesi yapmak, oturduğu yerden çamaşırları katlamak gibi örneklerle açıklar. Bu işleri halen kadınların yerine getiriyor olması gerçeği gibi, geleneksel kurallarla yapılıyor olması da zamana karşı direncini göstermektedir. Her ne kadar 18. yüzyıl sonundan itibaren bilimin her alanda olduğu gibi eviçi işlerin düzenlenmesinde kullanılıyor olması, kadın ve erkek arasındaki işbölümünde dönüşüm olacağına dair beklentileri artırsa da, Davidoff'un deyişiyile bilimsel ve teknolojik gelişmelerin etkisi "yemek kitabı" döneminden öteye götürmemiştir. Benzer biçimde, Acar-Savran (2002) teknolojinin gelişmesiyle ve eviçi emeğin bazı çeşitlerinin metalaşmasıyla birlikte kadınların ev işlerine ayrılan zamanının azaldığı görüşüne kuşkuyla yaklaşır. Acar-Savran'a göre daha çok orta-üst sınıf kadınlar için doğru olabilecek bu önerme, sağlık ve hijyenle ilgili sosyal statü belirleyen yeni standartlarla kadınların işinin belki de daha çok ayrıntılanmasına, karmaşıklaşmasına hizmet etmesiyle geçersiz kılınmıştır. Hane başına düşen azalan çocuk sayısı ile birlikte kadınların çocuk bakımında kullanılan emeği azaltma olasılığı da tıbbın, pedagojinin ve psikolojinin dönüştürdüğü anne-çocuk ilişkisinde çocuk bakımının annelerden daha talepkar olması nedeniyle gerçekleşmemiştir (Acar-Savran, 2002, s. 163).

Eviçi emeğin feministler tarafından incelenmesi maddeci bir feminizmin temellerini atmakta bir mihenk taşıdır (Acar-Savran ve Tura, 2008; ayrıca bkz. Dedeoğlu ve Yaman-Öztürk, 2010). Kadınların dezavantajlı konumunun en önemli nedeninin sanayileşmiş toplumda ev ve işyeri ayrımı sağlandığında, eviçi emeğin kadına bırakılmasının bir sonucu olduğunu düşünen eviçi emek tartışması merkezine patriarka kavramını koyar. Temel sorular ve ayrılık noktaları patriarka/kapitalizm, üretim/yeniden-üretim eksenleri çerçevesinde belirlenir: Patriarka kapitalizmden ayrı bir üretim tarzı mıdır, yoksa onunla eklemlenmiş bir şekilde üretim ve yeniden-üretimde kullanılan kadın emeğine erkeklerin el koyması mıdır? Buradaki üretim ve yeniden-üretim kavramları kaynağını Marx'tan alan piyasa için değişim değeri olan meta üretimi (üretim) ve de kapitalist üretim sürecinde işçi sınıfıyla burjuvazinin, ya da ücretli emekle sermayenin ve bunlar arasındaki ilişkinin yeniden üretilmesi (yeniden-üretim) olarak tanımlanabilir (Acar-Savran, 2002).

Acar-Savran, Marx'ın yeniden-üretimin bir başka anlamı olan halihazırda faal olan emek gücünün yeniden üretimini inceleme dışı bırakmasını ve bu görevi işçilerin hayatta kalma ve üreme dürtülerine bırakmasını eleştirir. Diğeri üretim sistemlerinden farklı olarak bu yeniden-üretimin sermayenin denetimi ve katkısı dışında gerçekleşmesi özel bir koşuldur ve de anlaşılması cinsiyete bağlı işbölümünün rolünü zorunlu olarak tahlilin içine katmayı gerektirir.

Delphy'nin başını çektiği patriarkanın özgül bir üretim biçimi olduğunu savunan birinci görüş kadın işçilerle erkek sermaye arasındaki ilişkinin, erkek egemenliğinin temelinde yatan maddi ilişkiyi açıklamadığını öne sürer. Bu durumda kadının kurtuluşu sermayenin işçi üzerindeki sömürsünün bitmesiyle sona mı erecektir sorusuna Delphy olumsuz cevap verir. Kadınların ayrı bir sınıf oluşturduğunu savunan düşüncenin de en önemli temsilcisi Delphy'dir. Ona göre patriarkanın tümüyle kendine özgü olan maddi temeli eviçi üretim tarzıdır (Acar-Savran, 2002, s. 173).

Patriarkayı tarihsel-maddeci bir yaklaşımla ele alan Hartmann ise patriarkayı kapitalizmden kopuk ve ayrı bir üretim tarzı olarak görmez. Patriarka daha çok farklı üretim tarzları boyunca sürekliliğini koruyan bir ilişki biçimidir. Kapitalizmle olan özel ilişkisinde patriarka sermayenin cinsiyet gözetmeksizin amaç olarak belirlediği iş gününü uzatarak veyahut ücretleri azaltarak emeği sömürmesinin yanında, erkeğin kadının emeğini sömürmesi ve denetlemesi şeklinde bir güç olarak karşımıza çıkar. İkisi arasındaki ilişki bazen birbirini güçlendirir, bazen de birbiriyle çelişir. Patriarka esnek bir toplumsal örgütlenme biçimidir, zaman zaman kapitalizm onu değiştirir, zaman zaman da patriarka, kapitalizmi.³

Bir adım daha ileri gidip birbirini güçlendiren ve birbirine destek olan patriarka ve kapitalizme bir başka örnek olarak enformel sektörü verebiliriz. Kadınlar eviçi emeği "sorumlulukları" dolayısıyla daha çok esnek, düzensiz, yarı zamanlı, sendikalaşma fırsatlarının daha az olduğu enformel sektörde çalışmaya daha uygundurlar. Patriarka bu durumda kapitalizme ucuz, güvenilir, sabırlı, itaatkâr bir emek havuzu olarak kadınları sunar (Yaman-Öztürk, 2010; Yaman-Öztürk ve Dedeoğlu, 2010).

Bu örneklerden de görebileceğimiz gibi eviçi emekle patriarkanın formel piyasadaki kalıntıları (ücretlerdeki ve çalışma koşullarındaki eşitsizlikler, terfi zorlukları, işyerinde taciz gibi) ile enformel piyasadaki manifestoları arasında çok yakın bir ilişki vardır. Bu kapitalizm-patriarki ilişkisi özgül durumlarda özgül sonuçlar verecektir, tıpkı sermaye ile işçi arasındaki sınıf savaşının bu iki sınıfın pazarlık güçleriyle zaman zaman mevzi kazanıp kaybetmesi gibi. Sermaye ve erkek-egemen sınıf veyahut erkek-egemen düzenden rant sahibi olan topluluklar kadının emeğinin kontrolü üzerinde zaman zaman işbirliğine gidip zaman zaman çatışacaktır. Dolayısıyla patriarka ve kapitalizm arasındaki ilişki, ırk,

3 Birbirlerini etkilemelerine bir örnek Hartmann'ın bahsettiği on dokuzuncu yüzyıl İngilteresi'nden gelir: Burada erkek-egemen sendikalar (patriarkanın gücü) sermayeyle işbirliği yaparak aile ücreti kavramını ortaya atarlar. Aile ücreti, erkeğin çalışmasının karşılığının bütün aileye yetecek bir ücret olması gerektiği konusunda kapitalizmle patriarkanın el birliğiyle kadını eviçine ve eviçi emeğin tek uygulayıcısı konumuna hapsedmenin bir manifestosudur. Hartmann burada kapitalizmin kazancının ev kadınlarının ücret karşılığı çalışan eşlerden daha sağlıklı işçiler üretmesi olduğunu söyler (Hartmann, 1981).

etnik kimlik, yaş gibi sosyal tabakaların sınıfla ve toplumsal cinsiyetle beraber kullanılması gereken bir ilişki sergiler. Buna verilecek bir başka önemli örnek de 1990'lardan itibaren varlığını etkili bir şekilde hissettiren orta sınıf ailelerin kariyer sahibi kadınlarının ev işlerini yapmak üzere alt ekonomik sınıflardan kadınlara iş vermesidir.⁴

Son yıllarda Türkiye'de kadının istihdamını geliştirme konusunda yapılan çalışmalar, kadının formel emek piyasasındaki kısıtlı varlığının en önemli sebebinin halen karşılıksız yükü olduğunu vurgulamaktadır. Bu çalışmalar, bir yandan patriarkal toplumsal ilişkilerin öte yandan bunun uzantısı olarak devletin bakım hizmetlerini tamamen aileye, dolayısıyla da kadına havale ettiğini belirtmişlerdir. Batıda son yirmi yıldır tartışılmakta olan, Türkiye'de çok yakın zamanda gündeme gelen iş ve aile yaşamını uzlaştırma politikaları ve kadın istihdamını geliştirme çabaları kadının ikili işyükü sorunsalının halen çözülmediğini kanıtlamaktadır (İlkkaracan, 2010). Bu politikaların uzlaştırmayı amaçlaması kadınların iş ve aile yaşamı arasındaki ilişkinin sanayileşme ve kentleşme sonucu yaşanan dönüşümle birlikte çelişkili hale geldiğine işaret etmektedir.

Buraya kadar eviçi emek tartışmasına dair, eviçi emek yükünün kadın ve erkek arasında halen eşitsiz dağılımının belirleyicileri olarak tarihsel ve iktisadi süreçleri, kırsal dönüşüm, göç ve beraberinde ev ile işyerinin ayrılması, sanayileşme, eğitim, teknolojinin yanında patriarka gibi kurumsal etkenleri inceleyen çalışmalara değindik. İzleyen bölümlerde, iktisat alanında karşılıksız emek tartışmasına ve bu emeğin diğer formlarına ilişkin çalışmaların bir değerlendirilmesini sunacağız. Ancak iktisat alanında Türkiye'de karşılıksız emek üzerine yapılan çalışmalara geçmeden önce, iktisat disiplininde konuya ilişkin duyarlılığın eksikliğini sorgulayan araştırmalardan kısaca söz etmek istiyoruz. Bu alanda Türkiye'de daha fazla çalışma yapılmasını teşvik edeceği ümidiyle bazı yabancı kaynaklardan yararlanarak, iktisadın karşılıksız emeği görmezden gelmesinin nedenleri ve sakıncaları üzerinde duracağız. Böylelikle, feminist araştırmacıların, feminist yaklaşımın bütünlükçü bakış açısını, iktisadi zenginleştirecek biçimde alana yayma çabalarını kısmen de olsa aktarmaya çalışacağız.

Karşılıksız Emek, İktisat ve Feminist Yaklaşım

Batıda feminist araştırmacılar karşılıksız emeğin kavramlaştırma süreciyle eş zamanlı olarak, egemen iktisat anlayışında bu emeğin neden göz ardı edildiğini de sorgulamışlardır. İktisatta bu emeğin halen "görünmeyen" olmasının ardında yatan iki temel neden bulunmaktadır. Bunlardan birincisi egemen

4 Gündelikçilerden günümüzde yabancı uyruklu göçmen kadınların kullanımına karşılıksız emeğin değişim süreci ile ilgili değerlendirmeler için Özbay'a (2011) başvurulabilir.

iktisat anlayışının iktidarını sürdürme ihtiyacıdır. İkincisi de bu görünmezliğin kapitalist ekonominin temel dinamiği gereği olmasıdır. Serdaroğlu (2010) *İktisat ve Toplumsal Cinsiyet* başlıklı kitabında, diğer sosyal bilimlerden farklı olarak iktisat yazınının ve özellikle de Türkiye'deki iktisat yazınının feminist yaklaşımın sunduğu toplumsal cinsiyet bakış açısına güçlü bir direnç gösterdiğini ve bunun da egemen anlayışın iktidarını sürdürme çabalarından kaynaklandığını vurgulamıştır.

Karşılıksız emeğin "görünmeyen" oluşunun kapitalist ekonominin temel dinamiğine ilişkin olduğunu belirten ikinci görüş ise bu dinamiği değişim değerine sahip olan metaların üretimi ve mübadelesine dayanan sermaye birikimine bağlar. Değişim değeri piyasa aracılığıyla gerçekleşir, dolayısıyla burada söz konusu olan piyasalaşmış "şey"lerin üretim süreçleridir. Değişim değerine sahip olmak ise kapitalist ekonomide görünür olmaktır (Bahçe ve Memiş, 2010). Sermaye birikimi her ne kadar gündelik bireysel ve toplumsal hayatın giderek daha büyük bir kısmına el koyarak onun ürünlerini birer değişim değerine sahip kılıp görünür hale getirirse de, bu görünen ekonominin ardında piyasanın dışında gerçekleşen ve çoklukla kadınların omuzları üzerinde yükselen, görünmeyen bir üretim alanı bulunmaktadır. Bu görünmeyen dünyada, yaşamı sürdürmeyi, haneleri ayakta tutmayı sağlayan "şey"ler piyasa karşılığı olmadan kapitalist ekonomide her sürecin arkasında sessiz sedasız ama kesintiye uğramadan üretilir (Bahçe ve Memiş, 2010). Dolayısıyla, karşılıksız emek piyasada mübadele edilmediğinden ve aynı zamanda birçok kategorisinin üretken emek olma yetisinden yoksun olduğu düşüncesiyle iktisadi olmadığına ulaşılır.

İktisatta feminist yaklaşım ise, insan yaşamındaki bütünlüğü esas alarak iktisada ilişkin tüm etkinliklerin herhangi bir fark gözetmeksizin incelenmesini temel amaç olarak görür. Memiş ve Toğrul'un (2008) işaret ettiği gibi feminist iktisatçılar, iktisat "biliminin" feminist teoriler ışığında sorgulamasını yaparken karşılıksız emek ve ücretli piyasa emeğini, bilim ve bilginin erkek merkezli oluşunu ve bu birikimin iktisat disiplini yapılandırma süreçlerini tartışmaya açmışlardır. Maddi yaşamın yeniden üretilmesini sağlayan iktisadi düzenin incelenmesinde, düzenin kuruluşu gereği, iktisadi olanın sosyal ve siyasi olandan ayrıştırılamayacağını ve ayrıştırılmaması gerektiğini savunur. İşte bu saikle, yaklaşım, egemen iktisat yaklaşımına özgü olan nedret merkezli incelemelerin tamamen karşısında durur. İktisadi, insan yaşamının sürdürülmesi, yaşamsal ihtiyaçların karşılanması, insanın eylem kapasitesinin geliştirilmesi gibi insan odaklı kavramlar etrafında yeniden tanımlar. Burada kastedilen iktisadın sadece üretim cephesine dair kısmı değildir, daha önce de belirtildiği gibi gereksinimlerin büyük bir kısmının yerine getirildiği yeniden üretim süreçlerini de içerdiği. Yaşamsal ihtiyaçların üretimi, nerede gerçekleştiğinden bağımsız olarak, ister üretim, ister yeniden üretim sürecinde, ister ücretli ister karşılıksız emek tara-

findan, ister eviçinde ister evdışında yerine getirilsin, kısacası her ne şekilde ve nerede üretiliyorsa üretilsin iktisadın inceleme alanına girmelidir (Memiş ve Toğrul, 2008). Özellikle, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde üretim faaliyetlerinin oldukça büyük bir kısmının piyasa dışında yerine getirildiği göz önüne alındığında, iktisadın inceleme alanının meta ekonomisiyle kısıtlı kalması, bu ülkeler açısından daha da sorunlu olduğu açıktır.

Feminist iktisata göre kadının eviçi uğraşları, günlük ihtiyaçların dışında aynı zamanda hane bireylerinin eğitiminin, kişisel gelişiminin, iletişim kurma kabiliyetlerinin ve akla gelebilecek, bireyi birey yapan toplum içerisinde tüm boyutlarıyla ayakta tutan değerlerinin üretilmesini ve yeniden üretilmesini sağlar. Yeniden üretim, yalnızca biyolojik ve fiziksel ihtiyaçların karşılanmasından ibaret değildir. Aynı zamanda tüm faaliyetlerin yenilenerek yinelenmesi ve kuşaktan kuşağa aktarılmasının sağlanması için yapılanları da içerir; örneğin çocukların bağımsız kişiler olarak yetiştirilmesi, kişisel ve duygusal gelişimlerinin sağlanması, yaşlı ve hastalara sevgi, güven hislerinin sağlanması gibi (Beneria, 1979, s. 203; Mutari, 2001, s. 379).

İktisatta feminist yaklaşım, egemen iktisadi yaklaşımlarda karşılıksız emek cephesinin yok sayılmasının diğer başka önemli sakıncalarına da dikkat çekmektedir. Örneğin makro iktisat alanındaki çalışmalar da ekonomiyi, meta ekonomisi ile sınırlı inceler. Egemen ekonomi anlayışına göre ekonomi hane halkı, hükümet ve iş âlemi sektörü olmak üzere üç sektörden oluşur. Hane halkının iktisadi yaşamdaki rolü yalnızca tüketici olmaktır. Oysa hane hem tüketici hem de üretici olarak ikili role sahiptir. Elson (1998), karşılıksız emeğin “görünmeyen” oluşunun makro iktisat alanındaki sakıncalarını iktisadi denge/dengesizlik ve krizler bağlamında açıklar. Bu alandaki temel araştırma konularından biri belirtilen üç sektör arasında gerçekleşen gelir-harcama akımlarındaki sürekliliği getiren koşulların belirlenmesi ve dengeli bir şekilde bu akımların sürdürülebilmesidir. Dengesizlik/kriz dönemlerinden çıkış, egemen iktisat anlayışına göre, piyasada görelî fiyatlarda değişikliklerin gerçekleşmesiyle, kendiliğinden oluşur. Oysa feminist iktisat yaklaşımı karşılıksız emeğin ürettiği iktisadi değeri görmezden geldiği için egemen anlayışın karşılıksız emek cephesinin ekonomik dengesizlikleri nasıl dengelediğini çözümleyemediğini öne sürer. Feminist iktisat görelî fiyatların ancak karşılıksız emek sayesinde intibak ettiğini savunur. Örneğin, oluşan istihdam açıklarının ücretlerin düşük tutulmasıyla aşılması ancak karşılıksız emeğin bu ücret sahiplerini sübvans etmesiyle mümkün olabilir. Bu açıklar, hane halkı tarafından hane halkının yeniden organize edilmesiyle kapatılır. Özellikle kriz dönemlerinde iktisadi şokların olumsuz etkilerinin hane halkları tarafından massedildiği açıkça gözlemlenmektedir. Son yaşadığımız kriz döneminde de tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de benzer etkiler gözlemlenmiştir. Ancak krizin karşılıksız emek cephesinde yarattığı tahribat ve maliyetler, çözülmesi gereken

problemler olarak görülmemektedir. Oysa yeniden üretim cephesi piyasa faaliyetlerinin dışında yer alsa da kriz etkilerinden yalıtılmış değildir, aksine etkilere karşı daha kırılgan ve korunmasızdır (Bahçe ve Memiş, 2010).

Ücretli üretim süreçleri ile karşılıksız emek süreçlerini inceleyip bu ikiliği hem pratikte, hem de teorik seviyede ortadan kaldırmak feminist yaklaşımın ideal hedefidir. Bütün bu temel sorunları göz önüne alan feminist iktisatçıların sorgulamaya başladıkları ilk mekân hane olmuştur. İktisat, karşılıksız emeği çoğu zaman görmezden gelmiş olsa da, batıda egemen iktisat anlayışı 1960'lı yıllarda haneçi üretim dinamiklerini incelemek amacıyla, hane ekonomisi olarak bilinen kuramı geliştirmiştir. Ancak eviçi işbölümünü yine egemen iktisatın standart araç ve yöntemleriyle çözümlenmeye çalışmıştır (Becker, 1965; 1981). Hane ekonomisi kuramı, çalışma hayatındaki eşitsizlikleri beşeri sermaye farklılıkları ve faktör donanımlarına dayandırarak takas kuralları ve marjinal verimlilik temelli açıklamalar getirir. Feminist yaklaşım ise bu analizin karşısında durarak eşitsizliklerin bireysel donanımlar yerine Sen'in (1981) ileri sürdüğü eylem kapasitesi, talep etme kapasitesi gibi hak ve özgürlükler (Nussbaum, 2003) temelinde ele alındığında anlaşılabilirliğini savunur. Bunun ötesinde hane ekonomisi kuramı evlilik, çocuk sahibi olma gibi aileye dair kararları da tamamen diğerkâmlık temelinde sosyolojik davranışlara bağlı olarak açıklar. Oysa feminist yaklaşımda aile, diğerkâmlıkla açıklanamayan hâkimiyet ilişkilerinin de yer aldığı çok karmaşık bir birimdir (Folbre, 1986). Bu bağlamda feminist iktisat, egemen iktisat anlayışını haneçindeki eşitsizlikler konusunda sessiz kalmakla suçlar. Bu eleştiriden yalnızca neoklasik iktisat değil, Marxist yaklaşımlar da nasibini alır (Folbre, 1986; Himmelweit, 1983). Dolayısıyla feminist yaklaşım, aile ilişkilerinde hem yardım ve işbirliği hem de çatışma unsurlarının bir arada varolduğunu savunur. Yapılan incelemelere göre, bu ilişkiler tek yönlü bir davranışsallığa indirgenemeyeceği gibi bunların hane dışındaki uzantıları, özellikle çalışma hayatına yansımaları iktisadiyatçı davranışlara indirgenemez.

Bütün bunlara ek olarak, araştırmacılar iktisatta karşılıksız emeğin görünmeyen kılınması sonucu, iktisatta sıkça kullanılan kavramların ve dolayısıyla bu kavramlara dayanarak yapılan ölçümlerin sorunlu olduğuna dikkat çekmişlerdir. Örneğin, "iktisaden faal olan" ve "faal olmayan" gibi kavramlar işgücüne dair istatistikleri sağlıklı bir biçimde ortaya koyamamaktadır (Özbay, 1990, s. 115). Oysa daha önce de belirtildiği gibi, eviçi veya ev dışında pek çok iktisadi faaliyet "faal olmayanlar" olarak sınıflandırılan kadınlar tarafından yerine getirilmektedir. Çoğunluğunun çalışan kadın olarak değil ev kadını olarak tanımlandığı, tarım kesiminde aile işletmelerinde bulunan kadınlar bu gruba örnek teşkil etmektedir (Özbay, 1982, s. 212). Kasaba ve kentlerde ev kadını statüsünde yer alan kapıcı karısının ev işleri yanında yaptığı apartman işleri de ekonomik faaliyetlere bir diğer örnektir (Özbay, 1982, s. 214). Bu bağlamda, mikro iktisat alanında işgücüne ilişkin yapılan çalışmalar, çalışma yaşamının sadece belirli

bir kısmına ait çıkarımlar sunabilmektedir. Çalışma yaşamının tam bir analizi ancak bütüncül bir bakış açısıyla mümkün olabilir. İstihdam, çalışan, işsiz gibi kavramların böyle bir anlayışla yeniden tanımlanması gereklidir. Bu noktada, feminist iktisadın öncülerinden Beneria'nın karşılıksız emeği sınıflandırma biçiminden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu sınıflandırma piyasa dahilinde incelenen bazı emek türleriyle karşılıksız emeğin iç içeliğini ve dolayısıyla çalışma yaşamının sürekliliği ve bütünlüklü yapısını ortaya çıkarmaktadır. Böylelikle ayrıca, egemen iktisat anlayışının temel çelişkisine bir kez daha dikkat çeker: Görünmeyen karşılıksız emek diğer emek türleri kapsamında piyasaya dahil olduğunda görünür hale gelivermektedir.

Beneria (1999; 2003), üretim faaliyetinin niteliğine ve bazı durumlarda piyasa alanı içinde incelenen diğer emek türlerine göre konumlanmasına bağlı olarak karşılıksız emeği *i) eviçi emek, ii) gönüllü emek, iii) enformel alanda kullanılan emek ve iv) geçimlik emek* olarak dört ana başlık altında gruplandırarak inceler. Büyük bir kısmında karşılıksız emeğin hâkim olduğu bu dört kategorinin her birinde, karşılıksız emeği değersizleştiren ve görünmez kılan nedenler farklılık gösterebilir. Yukarıda eviçi emeğe ilişkin Türkiye'de yapılan çalışmalara değinmiştik, bu nedenle bu bölümde tekrarlamaya gerek görmüyoruz.

Gönüllü emek

Gönüllü emek daha çok batılı toplumlara özgüdür ve batıda ciddi boyutlarda kamu ve özel sektör tarafından kullanılmaktadır.⁵ Türkiye'de gönüllü emek denildiğinde akla ilk gelen sektör sivil toplum kuruluşlarıdır (STK). Zira STK'ların var oluşları gönüllü emeğe bağlanmaktadır. İleride daha geniş bahsedeceğimiz Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) derlediği zaman kullanım verilerine göre 2006 yılında kadınlar gönüllü işlere ortalama olarak günde 54 dakika harcarken erkekler için ise bu rakam 34 dakikadır. Bu sayılar Türkiye'de gönüllü emek yükünün kadın ve erkekler arasında dağılımına ve bunun kadın açısından neden ve sonuçlarına ilişkin araştırmalar yapılmasının gerekli olduğuna işaret etmekte. Karşılıksız emek formu olarak gönüllü emeği ele alan çalışmalar kısıtlıdır. Buna karşın enformel alanda emek ve geçimlik emek üzerinde daha çok çalışılmış. Aşağıda bu çalışmaları kısaca özetleyeceğiz.

Enformel alanda kullanılan emek

Her ne kadar genel kabul görmüş bir tanımı olmasa da enformel alan kayıt altında olan formel ekonominin dışında kalan üretim ve değişim ilişkilerinin tümünü kapsamaktadır. Enformel alan sosyal güvenlik, vergilendirme düzen-

5 Örneğin, ABD'de 2009 Eylül ayı rakamlarına göre 63,4 milyon insan, yani nüfusun %26,8'i bir yıl sürecinde en az bir defa bir kuruluş için gönüllü çalışmıştır.

lenmelerine ve devlet müdahalesine tabi olmadığından korunmasız istihdam biçimlerine alan oluşturur. Enformel sektörde istihdam edilen işçiler formel sektördeki—varsa—sendikalaşma, toplu sözleşme hakkı, çalışma koşullarını düzenleme gibi haklardan yoksundur. Dolayısıyla enformel alanda çalışan işçiler sosyal korunma mekanizmalarından yararlanamadıkları gibi pazarlık güçleri de yoktur veyahut formel sektördekilere oranla çok daha zayıftır.

Chant ve Pedwell (2008) enformel alanın, 1970'lerden beri küreselleşme, neoliberal makro-ekonomik politikalar ve de köyden kente veyahut ülkelerarası göç hareketlerinden dolayı genişleyen bir alan olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla enformel alanın varlığı küresel olarak bütünleşmiş bir dünya ekonomisinden ve sanayileşmeden bağımsız tartışılmaz. Wallerstein'in Dünya Sistemleri Teorisi'ne de uyabilecek bu yaklaşıma göre formel ve enformel sektörler uluslararası çapta birbirleriyle bağlantılı düşünülmelidir (Atasü Topçuoğlu, 2010). Erdut (2007), bu son noktanın altını çizmek için sermaye/teknoloji yoğun büyüme yapan ülkelerle (istihdamsız büyüme) büyüyemeyen veyahut negatif büyüyen ülkelerde yaratılan istihdam alanının iş arayanların sayısından daha büyük olmasına ve de dolayısıyla formel sektörde iş bulamayanların enformel sektöre geçmesi veyahut kendi işlerini yaratmalarıyla açıklar.⁶ Bütün bunların yanında, küresel rekabet sonucu ücretlerde yaşanan düşüş ve işten çıkartmalar da enformel alanın genişlemesine neden olan mekanizmalar arasında yer alır. Örneğin Eraydın (1998), formel sektörde işten çıkartılan kadınların enformel çalışma biçimlerinde yer almalarını mümkün kılan koşulları incelemiştir.

Dedeoğlu (2008), yazısında dört değişik enformel istihdam biçimi saptar; birincisi kadınların sanayiye yönelik ev eksenli işleri, ikincisi ücretli eviçi hizmeti, üçüncüsü kırsal kesimde ücretsiz aile işçiliği ve dördüncüsü de kadınların el işçiliği ile yaptığı üretimdir (aktaran Yaman-Öztürk, 2010). Bu kalemlerin her birinin Türkiye özgül örneğinde incelendiğinde seyirlerinin formel sektördeki işgücüne katılım oranlarıyla çok yakın ilişkide oldukları görülür. Türkiye'de enformel kadın istihdamının 1980'lerden itibaren giderek yaygınlaşması tarımsal istihdamın gerilemesine, sanayide yeterli istihdam yaratılmamasına, özellikle daha önce ücretli bir işte çalışmamış kadınların ya ev kadını grubuna katılmaları veyahut enformel sektördeki işlere razı olmaları ile açıklanmaktadır (Özbay, 1994; Başlevent ve Onaran, 2003; Yaman-Öztürk, 2010). Bu alanda çalışan kadınların özelliklerini ve sorunlarını tartışan bazı çalışmaların (Eraydın, 1998; Kümbetoğlu, 1992; 1996; Çınar, 1994; Lordoğlu, 1990; Koray, 2002; White,

6 Formel sektörün iş yaratma becerisi ayrıntılı incelendiğinde teknolojik değişimin de toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden payını aldığı görülebilir. Örneğin, Özay'ın (2010) 1990-2001 döneminde Türkiye'de imalat sanayi üzerine yaptığı inceleme, sermaye yoğunluğundaki değişimin cinsiyet yanlılığına dikkat çekerek, sermayenin "kalifiye" erkek istihdamında artışı beraberinde getirdiğini belirler.

1994; Weyland, 1997; Morvaridi, 1992) genel bir değerlendirmesi için Özbay'a (1998) başvurulabilir.

Enformel alana ilişkin sayısal veri elde etmede pek çok zorluklar olduğu bilinmektedir. Yine de sayısal veri elde etmedeki problemleri bir kenara bırakırsak, Türkiye'de bu konuya ilişkin sektör bazında yerel kapsamda yapılmış pek çok çalışma olduğunu görmekteyiz. Örneğin, Toksöz'ün (1999, s. 61) çalışması ihracatta önemli bir paya sahip olan hazır giyim sanayinin enformel alanın tipik bir örneği olarak incelemiş ve hemen hepsinin fason üretim faaliyeti içinde bulunan araştırma kapsamındaki firmalarda çalışanların %56'sının kadın çalışanlardan oluştuğuna dikkat çekmektedir. Ecevit (1998), enformel sektöre ait verilerin ve kadın istihdamının bu alandaki artışını yeterince yansıtmadığını savunur. Öte yandan bir kısım araştırmacı da kayıt dışı ekonomide kadınların oranının tahmin edildiği kadar yüksek olmadığına (Özar, 1996) dair bulgular sunmaktadır.

Son yıllarda, küresel rekabetin hızlanmasıyla birlikte enformel alanın daha da genişlediği ve bu alandaki üretim süreçlerinin kadın emeğini artan şekilde enformel üretime entegre ettiği gözlemlenmektedir. Örneğin, hazır giyim sanayi üzerine Dedeoğlu'nun (2010) İstanbul'da, 10-49 arasında işçi çalıştıran firmalara ilişkin yaptığı araştırmasında kadın çalışanların oranı %70 olarak belirlemiştir. Bu oran 1990'lı yıllarda yapılan araştırmalara kıyasla çok daha yüksektir. Dedeoğlu'nun, çoğunluğunu aile tarafından işletilen atölyelerin oluşturduğu işyerlerinde enformel emek niteliği olarak kadın emeğinin aslen nasıl görünmez hale geldiğini aktardığı çalışması, enformel emek ile karşılıksız emek arasındaki geçişkenliğe dair örnek teşkil etmektedir. Dedeoğlu'nun deyişiyle "atölyelerin gizli işçileri": anneler, eşler, bacılar ve kızlar bu işleri ev işlerinin bir uzantısı olarak, ailelerine yardımda bulduklarını düşünerek yaparlar. Sundukları katkılar için herhangi bir ücret almadıklarında, kadınların tüm bu faaliyetleri aslında geçimlik emek ile örtüşmektedir.

Enformel alan üzerine yapılan kadın çalışmaları çoğunlukla kadınları istihdam eden ev eksenli çalışma biçiminin ayrıca üzerinde durmaktadır. 1990'lardan itibaren sıklıkla görülen bu üretim şeklinde kadınlar büyük firmaların taşeronluğunu yapan küçük firmalar için parça başı veya kendi hesabına çalışmaya başlamışlardır (Atasü-Topçuoğlu, 2010). Ayrıca ev eksenli çalışma sömürünün en üst düzeyde görüldüğü çalışma biçimidir ve dolayısıyla kadınlar arasında da en yoksul kesimi ev eksenli çalışan kadınlar oluşturmaktadır (Hattatoğlu, 2010). Atasü-Topçuoğlu (2010), 1990'lara kadar hayatta kalma mücadelesinin bir üretim alanı olan evlerinde çoklukla tek başına emek veren kadınların 1990'larda esnekleşen küresel üretimle daha geniş bir mekanizmaya eklemlendiklerini söyler. Kadınlar bu süreçte çoğu zaman büyük firmaların taşeronluğunu yapan küçük firmalar için parça başı veya kendi hesabına çalışır hale gelmişlerdir. Ev eksenli çalışma daha çok evde boncuk boyama, halı, kilim dokuma, dantel, nakış, mü-

cevher kutuları, takı, dikiş, örgü, iş ve boncuk işleme gibi aktivitelerden oluşur. Kapitalizm için avantajı daha önce belirtildiği gibi sendikalaşma ve örgütlenme olasılığının düşük olmasının yanında üretimin maliyetinin de kadın işçilere transfer edilmesidir. Bu anlamda ev eksenli üretim bir sanayi öncesi üretim şekli olan ve Marx'ın sermayenin merkezileşme sürecinde yıkıldığını belirttiği küçük meta üretim şekline benzer (Atasü-Topçuoğlu, 2010).

Burada bir parantez açıp kadınların kişisel gelir sahibi olmasıyla güçlenmeleri [empowerment] arasındaki ilişkiye bakacağız. Hattatoğlu (2010) güçlenmeyi kadınların kendi güçlerini fark etmeleri ve artırmaları üzerinden tanımlar. Güçlenmenin yazında iki temel kıstasla ölçüldüğünü belirtir. Bunlar, aile içinde kararlara katılım ve aile içi cinsiyetçi işbölümünde farklılaşmalardır. Yazındaki bu alandaki araştırmalar birbiriyle çelişen sonuçlar ortaya koysa da kişisel gelir sahibi olmanın en azından güçlenme potansiyeli taşıdığı aşikârdır. Güçlenmenin bir bölümünün de emeğinin değerinin farkına varmak ve ortak düşmana karşı örgütlenmek olduğunu düşünürsek ev eksenli çalışan kadınları inceleyen alan araştırmalarının da bu alanda çelişkili sonuçlar verdiklerini söyleyebiliriz.

Moçoş (2005, s. 54) dört farklı ev eksenli çalışma biçiminden bahseder. Bunlardan birincisinde, çokuluslu şirketler için fason üretim yapan fabrika ya da atölye, şoförü aracılığıyla işi araçla mahallelere götürmekte ve oralarda dağıtmakta ve sonra toplamaktadır. Bu üretim organizasyonuna, ulusal/çokuluslu şirket-taşeron-ev eksenli çalışanlar üretim örgütlenmesi adını verir. İkincisinde ise uluslararası tekellerin taşeronu olan fabrika ihale açmakta ve ihaleyi kazanan aracı da işi mahallelerde ev eksenli çalışanlara dağıtmaktadır (ulusal/çokuluslu şirket-taşeron-profesyonel aracı-ev eksenli çalışanlar). Üçüncü organizasyon biçiminde ulusal/uluslararası şirketin taşeronuna aracılık yapan ve dağıttığı işten pay alan aracılardır. Moçoş (2005) çoğu zaman bu aracılara firmaların para ödemediğini ve aracılardan yaptıkları parça başı iş üzerinden pay aldıklarını söyler. Aracılarda bu organizasyon biçiminde daha çok ev eksenli çalışan kadınların komşusu, akrabası veya mahalleden tanıdığı olurlar (ulusal/çokuluslu şirket-taşeron-küçük aracı-ev eksenli çalışanlar). En son örgütlenme şeklinde de aracı yoktur ve küçük atölyeler/taşeronlar doğrudan eve iş dağıtmaktadır (ulusal/çokuluslu şirket-fason üretim yapan atölye ev eksenli çalışanlar). Bu üretim organizasyonları birbirlerinden çok az farklı gibi görünse de kadınların kendi emeklerini tanımları, eviçi emeğin de bir değeri ve karşılığı olduğunu görmeleri açısından farklı sonuçlar yaratırlar. Yapılan alan araştırmaları, bu örgütlenme biçimlerinin güçlenme açısından özgül sonuçlarını görebilmek için çok önemlidir. Burada bahsedeceğimiz üç farklı alan araştırmasının bu özgül sonuçları, örgütlenme biçimine göre kadının güçlenmesinin farklılık gösterdiğinin bir kanıtıdır.

Atasü-Topçuoğlu (2010), Ankara civarında çalışan ev eksenli kadınlarla yaptığı alan araştırmasında kadınların ev eksenli çalışmalarının aile içindeki

konumlarını güçlendirmedeği sonucuna varmıştır. Burada Atasü-Topçuoğlu'nun dikkat çektiği bir nokta, kadınların ne ürettikleri malı kimin için ürettiklerini, ne de ürettiklerinin araçlardan sonra kimin eline geçeceğini bildiklerinden bahseder. Bu da kadınların nasıl bir küresel üretim zincirinde konumlandıklarını anlamalarını ve emeklerinin değerini fark etmelerini engeller. Aynı zamanda bu bilgiden yoksunluk, Atasü-Topçuoğlu'nun çalışmasında kadınlar arası rekabete de neden olmuştur. Yazar, alan araştırmasına katılan kadınların çoğu zaman iş çıktığında birbirlerine haber vermediklerinden ve işin gerektirdiği becerileri birbirlerine öğretmediklerinden bahseder.

Moçoş'un 2003 yılında Pendik-Kavakpınar civarındaki ev eksenli çalışan kadınlarla yaptığı alan araştırmasının bulguları daha iyimserdir. Moçoş (2005), işi aracı kadının dağıttığından ve işi asıl yaygınlaştırmanın kadınlar arasındaki akrabalık, komşuluk, arkadaşlık ilişkileri olduğundan bahseder. Ayrıca kadınların işin çeşitli yapım aşamalarında birbirlerine örnek çıkarma, model gösterme gibi şekillerle yardım ettiklerini belirtir. Ayrıca parça başına para almaları ve zamanlarını eviçinde harcanan emekle ev eksenli çalışma arasında paylaşmalarını kadınların her bir ev işine ayırdıkları zamanı fark etmelerine neden olmuştur. Bunun emek değerinin farkındalığı açısından önemi kanımızca büyüktür.

Hattatoğlu (2010) ise 1998 yılında İstanbul Avcılar'daki ev eksenli çalışan kadınlarla bir alan araştırması yürütmüştür. Yazar, ev eksenli çalışmanın sosyal olarak örgütlenmesinden bahseder ve kadınların işlerini yan yana ya da birlikte yaptıklarına dikkat çeker. Burada organizasyon açısından ilgi çekici yan, kadınların kendi oluşturdukları bir ekipleşme ile birlikte işin sürekliliğini sağlamalarıdır. Kadınların oluşturdukları ekipler alınan işin zamanında ve istenen kalitede tesliminin garantisini oluşturmaktadır. Bu şekilde bir dayanışmanın ortaya çıkması şüphesiz ki kadınların ev işinin de bir iş olduğunu anlamaları ve emeklerinin değerini fark etmeleri açısından çok önemlidir. Görülüyor ki patriarka ve kapitalizm, ev eksenli çalışma organizasyonu çeşitlerinde bazen kadınların da kendi inisiyatiflerini kullanmalarıyla değişik sonuçlar vermektedir. Bu alanda yapılacak çalışmaların bulgularının, kadınların güçlenmesi için politika oluşturulmasında önemi yadsınamaz.

Feminist iktisat açısından enformel istihdamın önemi ortadadır. Özellikle patriarka ve kapitalizm arasındaki dinamiğe bir örnek teşkil eden enformel sektör kadınların ev işi yüklerini bir kenara bırakmadan istihdama katılmalarını sağlar (Yaman-Öztürk, 2010). Bu anlamda daha önce değinilen aile ücretinin yanında patriarka ve kapitalizmin daha değişik bir biçimde bir orta çözüm bulmasına örnektir. Peki ya egemen iktisat ve Marxist iktisat enformel istihdamı nasıl teorize eder? Aslen piyasada enformel emeğin bir karşılığı vardır, ancak egemen iktisat yaklaşımında piyasadaki arz-talep kanunları denge fiyatını belirleyemediğinden bu tür emeğe, karşılığında daha düşük ücret ödenmektedir. Bir başka ifadeyle-

le bu iktisat anlayışında varsayılan reel ücretlerin emeğin marjinal üretimine denk bir şekilde piyasa tarafından eşitleneceğini öngören tam rekabet kuralları enformel alanda işlemez. Marxist yaklaşıma göre ise değer zaten emek gücüyle ölçülür ama pratikte bir işçinin emeği karşılığında ne kadar gelir alacağı işçilerle sermaye arasındaki sınıf savaşı tarafından belirlenir. Fakat unutulmaması gereken, enformel alanda çalışan işçilerin Marxist anlamda endüstriyel yedek işçi ordusu olarak tanımlanabileceği ve daha önce de söylendiği gibi tam da bu nedenle pazarlık güçlerinin formel sektördeki işçilere göre daha cılız olacaktır.

Geçimlik emek

Geçimlik emek, geçimlik sektör olarak tanımlanan, genelde ürettiğinin büyük bir kısmını tüketime ayıran ve küçük bir kısmını piyasaya götüren küçük aile tarım işletmelerinde sarf edilen emeği kapsar (Aruoba, 1973). Saf geçimlik üretim Aruoba'ya göre sadece kendine yeten, bütün üretimini kendi tüketen ve birim dışından hiçbir tüketim veya üretim, mal veya hizmeti temin etmeyen bir üretim biriminin faaliyetidir.

Türkiye'de kadınların geçimlik üretimdeki rolüne ilişkin çalışmalar temelinde kırsal dönüşümün kadınlar üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalardır (Kandiyoti, 1997b; Özbay, 1979; Sirman, 1990). Bu çalışmalar köyden kente göçün hızlandığı ve erkeklerin yoğun olarak göç etmesi nedeniyle köylerde geçimlik meta üretimini kadınların üstlendiğini vurgulamış ve bu olguyu tarımın "kadınlaşması" olarak tanımlamıştır. Kandiyoti (1997b, s. 66) göç eden erkeklerin işsiz kalması durumunda dahi kadınların alıştıkları işleri üstlenmeyi sürdürdüklerine dikkat çekmektedir ve benzer gözlemlerin yalnızca tarımda değil halı dokumacılığı yapan, zanaatle uğraşan kadınlar (Berik, 1990) için de geçerli olduğunu belirtir.

Aruoba (1973), geçimlik üretimi diğer üretim biçimlerinden ayıran en önemli özelliğın tüketim ve üretim birimlerinin birbirinin içine girmiş olması ve birbirlerine bağlı bulunması olduğunu söyler. Ayrıca, geçimlik üretim ve geçimlik yaşama düzeyi ile arasındaki bağa dikkat çeker: geçimlik üretimle ancak geçimlik bir yaşama düzeyi sağlanabilir. Egemen iktisada göre bu emeği görünmez yapan, emeğin sarf edildikten sonra meyvesi olan ürünün piyasada mübadele edilmemesidir. Yine de mübadele edilmemesine rağmen mübadele edilebilir/ticarileştirilebilir bir ürün tipiyle sonuçlandığı için geçimlik emeğin üretimi milli gelir muhasebesinde birçok ülkede yer almaktadır. Delphy (1970), bir köylü ailesinin aynı zamanda hem tüketici hem de üretici olmasından yola çıkarak geçimlik emeğin, milli gelir muhasebelerinde bir kısmının üretken (buğday ekilmesi, öğütülmesi, un haline getirilmesi) bir kısmının da üretken olmayan diye nitelendirilmesinin (undan aile nihai tüketimi için ekme yapılıması) çelişkili bir tutum olduğunu söyler. Bu durumda ya aile içinde üretilip

tüketilmiş üründe cisimleşen tüm emek üretkendir ya da bu emeğin hiçbir bölümü üretken değildir kanısına varır. Bir önemli husus da tanım gereği geçimlik üretimin Marxist anlamda kapitalizm öncesi bir üretim şekli olduğudur. İktisadi gelişim hızlandıkça piyasanın varsayılan konumu alması ve üretimin, emeğinden başka hiçbir mülkiyeti olmayan işçi sınıfı tarafından bir ücret karşılığı gerçekleştirilmesi öngörülür.⁷

Delphy (1970), bu son noktaya dikkat çekerek bugün artık ekmek, giysi ve konserve gibi besin maddelerinin piyasa tarafından üretildiğini ve fırıncıların, iplik fabrikalarının, konfeksiyon işletmelerinin günümüzde, eskiden kadınların karşılıksız olarak sunduğu emeği sattıklarını söyler. Sanayileşme veya piyasaya yönelik yapılan üretim sonucu aile içinde kadın tarafından gerçekleştirilen eviçi üretim ancak aile çerçevesi dışına çıkıldığında mübadele edilebilir. Delphy ayrıca sanayileşmeyle birlikte, aile üretiminin ev işi ile sınırlı kaldığını veyahut kadının buna indirgenmiş karşılıksız üretimine ev işi adı verildiğini söyler.

Kapitalizmin kriz zamanlarında veya IMF ve Dünya Bankası tarafından gelişmiş ülkelere yapısal uyum programları uygulandığında ortaya çıkan özelleştirme ve devletin sosyal devlet konumunu kaybetmesi sonucu fakirleşen ailelerde bu tip üretim yeniden aile-içi üretim haline gelip kadınlar tarafından yapıldığı, meta-üretim çemberinden uzaklaştığı gözlemlenmiştir. Bu açıdan kavramsal olarak her ne kadar başka üretim süreçlerine ait olsalar da pratikte geçimlik emeğin eviçi emekten çok da büyük bir farklılığı yoktur.

Karşılıksız Emeğin İktisadi Önemine İlişkin Çalışmalar

Piyasa değeri olmayan ancak iktisadi değer üreten emeği ölçme çabaları hem kuramsal açıdan hem de kullanılan yöntem açısından halen devam etmekte olan tartışmalı bir süreç içerir (Bittman, 1992). Örneğin Secombe (1974), ev kadınlarının yaptığı işlerin iktisadi değerini hesaplamak için gösterilen çabayı yapay olarak nitelemekte ve ancak burjuva mantığı açısından bir alıştırma olabileceğini vurgulamaktadır. İzleyen diğer bazı çalışmalar da karşılıksız emeğin belirsizliği, sürekliliği ve duygusal emek niteliklerine sahip olması sebebiyle değerinin ölçülemeyeceğine dikkat çekmiş ve bu çabaları boş olarak nitelemiştir (Bergmann, 1995; Himmelweit, 1995). Bergmann, karşılıksız emeğin ölçülmesinin ev kadınlığını yüceltmek amacına hizmet edebileceğini, çabaların işgücü piyasasında kadın istihdamını artırmaya yöneltilmesi gerektiğini belirtirken; Himmelweit her şeyin “iş” ve “iş olmayan” olarak keskin bir biçimde ayrılmasına karşı çıkarak,

7 Lineer bir Marxist anlayışla kapitalizm öncesi bir üretim biçimi diyebileceğimiz geçimlik sektördeki emek, aslen pratikte kapitalist üretim şekilleriyle birlikte geçiş ekonomilerinde, gelişmekte olan ekonomilerde ve hatta gelişmiş ekonomilerde görülebilir.

özellikle bakım hizmetlerini diğer tüm emek türlerinden ayıran özgül özellikleri olduğuna, farklılıkların vurgulanması gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Tüm bu eleştirilere kısmen katılmamıza rağmen, nicel olarak saat-zaman cinsinden karşılıksız emek yükünün belirlenmesinin kadın erkek eşitsizliği konusunda daha önce açığa çıkarılmayan boyutlara dikkat çektiğini belirtmeliyiz. Floro'nun (1996) da işaret ettiği gibi çalışma saatlerinin belirlenmesi, çalışma yaşamına dair önemli ipuçları sağlayabilir. Örneğin, çalışma yoğunluğu, çalışma saatlerinin uzunluğu ve bütün bunların çalışanlar üzerindeki etkilerine, yarattığı stres, sağlık problemlerine ilişkin göstergeler elde edilmesini sağlar. Ayrıca, ölçümlerin görece daha ikna edici nitelikte bulgular ortaya koyduğu ve bu alanlarda karşılıksız emeğin görünür hale gelmesine katkıda bulunduğu da unutulmamalıdır.

Karşılıksız emeğin saat-zaman olarak ölçülebilmesi, zaman kullanım anket verilerinin toplanmasıyla mümkün olmuştur. Zaman cetvelleri kullanılarak, hane halkı içerisinde seçilen yetişkin bireylerin gün boyunca 10'ar veya 15'er dakikalık aralıklarla hangi faaliyetleri yerine getirdiği kaydedilir ve karşılıksız emek faaliyetlerine harcanan toplam zaman (hane ve ev bakımı yemek yapma, temizlik, çocuk bakımı, diğer aile fertlerinin bakımı, gönüllü işler, su taşıma, yakacak temin etme gibi faaliyetlerin toplamı) hesaplanır. Zaman cetvellerinin büyük ölçekte hazırlanması ve derlenmesi 1920'lerin ilk yıllarına uzanır. Sovyet ekonomist Stanislav Strumilin'in Moskova'da sanayi işçilerine uyguladığı anket 24 saat-tam gün zaman bütçelerinin oluşturulmasını sağlamıştır (Michelson, 2005).⁸ İzleyen çalışmalarla, Strumilin ve diğer araştırmacılar, memur, çiftçi ve işsizlerin de zaman kullanım kalıplarını incelemek amacıyla kapsam dahiline almıştır. Veriler temel olarak kişisel ihtiyaçlara, çocuk bakımına, eğitim faaliyetlerine, dini faaliyetlere ve boş zaman faaliyetlerine harcanan zaman bilgisini sunar. Bu liste, günümüzde kullanılan en geniş faaliyet kategorilerini göz önüne alırsak neredeyse faaliyetlerin tümünü kapsamaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde 1970'lerde 1980'lerde küçük ölçekli yerel düzeyde yapılan anketler 1990'ların sonlarından itibaren ulusal düzeyde yapılmaya başlanmıştır. Günümüze gelindiğinde gelişmiş ülkelerin ulusal ve hatta çok uluslu karşılaştırılabilir zaman kullanım verileri yanı sıra birçok gelişmekte olan ülkede de ulusal çapta zaman kullanım anket verilerine ulaşmak mümkündür. Bu konuda altmışa yakın gelişmekte olan ülkeye ait zaman kullanım verilerinin kullanılan metot, kapsam ve kavramları açısından detaylı bir değerlendirilmesi için Hirway'e (2010) başvurulabilir.

Türkiye'de pilot çalışması 1990'ların sonunda yapılan ulusal zaman kullanım anketi ilk kez 2006 yılında gerçekleştirilmiştir. Anket, hane halkı içerisinde seçilen bireylerin (15 yaş ve yukarı) bir hafta içi ve bir hafta sonu olmak üzere haftada iki

8 Michelson, 1920'lerden önce küçük ölçekli bir çalışma ve uygulamanın ilk kez 1913'te George Bevans tarafından gerçekleştirildiğini belirtir.

gün boyunca 10'ar dakikalık aralıklarla hangi faaliyetleri yerine getirdiği kaydedilmiştir. Elde edilen veriler, Türkiye'de karşılıksız emek yükünün düşündürücü düzeyde orantısız biçimde kadınlar tarafından üstlenildiğini göstermektedir. Bu gerçek, ev kadınları haricinde, işgücü piyasasında olan ve çalışan kadınların zaman cetvellerine bakıldığında da açıkça görülmektedir. Türkiye'de çalışan kadınlar hane halkı ve ev bakımına 4 saat 3 dakika zaman ayırırken erkek çalışanlar yalnızca 43 dakika ayırmaktadır. Batılı bazı ülkelerle karşılaştırıldığında bu fark dört kat daha fazladır ve yazıda (TÜİK, 2006) sıkça bahsedilen çalışan kadının ikili işyükü savını (Özbay, 1998; Kasanakoğlu ve Dayıoğlu, 1996; Bolak, 1997) destekler niteliktedir. Bu veriler yalnızca karşılıksız emeğin önemli bir kısmını oluşturan hane halkı ve ev bakımına harcanan zamana ait olanlardır. Karşılıksız emeğin içerdiği diğer çalışma faaliyetleri incelendiğinde yine benzer bulgular elde etmek mümkündür.

Memiş vd (2011) Türkiye'de kadınların toplam çalışma saatlerinin %87'sini karşılıksız emek faaliyetlerine ayırdığını, buna karşılık erkeklerin ise toplam çalışma zamanlarını %84 oranında ücretli emeğe harcadığını belirlemiştir. Çalışma, bu geleneksel ve keskin cinsiyet temelli işbölümünü belirleyen etkenleri yaşam döngüsü analizi gerçekleştirilerek incelemiş ve örneğin evliliğin kadın ve erkek üzerinde ciddi boyutlarda asimetrik etki oluşturduğu sonucuna varmıştır. Evli erkeklerin karşılıksız emek yükü bekâr dönemlerine oranla %38 azalırken kadınların bu yükü evlilikle birlikte %49 oranında artış göstermektedir. Çalışma, çocuk sahibi olduklarında erkeklerin kadınların hane içi yüklerini paylaşmaya başladığına dair bulgular sunarken, bu paylaşımın yalnızca ilk çocukta gözlemlendiğini de belirtmektedir. İki ve daha fazla çocuk sahibi olduklarında erkeklerin bu paylaşımının sona erdiği gözlemlenmektedir. Bu bulgular ışığında Memiş vd (2011), Türkiye'de kadınların yaşam döngüsü sürecinde "evkadınlaştığı" sonucuna varır.

Karşılıksız emek zamanının kullanım alanı yalnızca kadınların ve erkeklerin zamanını nasıl harcadıklarına dair bilgilendirme ile sınırlı değildir. Aynı zamanda elde edilen veriler tüm sosyal bilimcilere, toplumların refah seviyesi ve toplumu oluşturan tüm bireylerin kadınların, erkeklerin, çocukların, yaşlıların yaşam standartlarına ilişkin de çıkarımlar yapma olanağı sağlamaktadır. Özeldede iktisatçılara, zaman verilerinin derlenmesi, burada yalnızca temel birkaçından bahsedeceğimiz farklı araştırma alanlarında analiz imkânı vermektedir. Bu konuda duyarlılığın sağlanmasında 1970'lerde Birleşmiş Milletlerin (BM) Ulusal Hesaplar Sistemi'ne getirilen feminist eleştirilerin önemli rol oynamış olduğu da belirtilmelidir. Bilindiği gibi daha önce ulusal hesaplar sistemi, karşılıksız çalışma faaliyetlerini, çalışma/iş kavramı kapsamında bırakmaktaydı. 1985 ve 1995 BM, Dünya Kadın Konferansları'nda karşılıksız emeğin ölçülmesini sağlamayı taahhüt etmiştir. Ancak 1993'te yapılan değişikliklerle sadece kendi tüketimi için üretim faaliyetleri eklenmiş fakat karşılıksız bakım işleri yine kapsam dışı bırakılmıştır.

Saat-zaman birimiyle ölçülen karşılıksız emeğin piyasa değerinin saptanmasında temelde i) fırsat maliyeti, ii) yenileme maliyeti ve iii) girdi/çıktı maliyeti yöntemi olarak üç farklı yöntem kullanılmıştır. Her üç yöntemde de harcanan zamanın parasal değeri, piyasadan elde edilen farazi değerler kullanılarak hesaplanır. Fırsat maliyeti yöntemi, bireyin karşılıksız emek yerine piyasada ücretli olarak çalışmış olsaydı elde edeceği gelir düzeyini bir başka deyişle kaybettiği gelir miktarını kullanır. Bu yöntemle getirilen temel bir eleştiri, bir doktorun birim saatlik karşılıksız emeğinin değerinin bir temizlik görevlisinin aynı birim karşılıksız emeğinden daha değerli olduğu sonucunu doğurmasıdır. Yenileme maliyeti yöntemi, söz konusu karşılıksız emek faaliyetini veya benzerini, piyasada ücretli olarak yerine getiren çalışanlara yapılan ödemeyi parasal değer olarak kullanır. Girdi/çıktı yöntemi, karşılıksız emeğin çıktısının değerini üretimde kullanılan materyallerin, emeğin maliyetinin piyasada bulunan eşdeğer ürünlerin fiyatlarını girdi maliyeti olarak kullanarak hesaplar. Eldeki veriler karşılıksız emeğin değerinin çeşitli ülkelerde gayri safi milli hasılanın %20 ila %50'sine tekabül ettiğini göstermektedir (Antonopoulos, 2008).

Türkiye'de haneçi üretiminin iktisadi değerini ölçmeyi amaçlayan ilk çalışma, 1996 yılında Ankara il sınırları içerisinde yapılan anket verilerine dayanarak bu üretimin medyan gelire sahip hanelerde gelirin %15'i kadar büyüklükte olduğunu ve bu anlamda hane halkının refah seviyesini önemli biçimde etkilediğini ortaya koymuştur (Kasnakoğlu vd, 1996). Aynı çalışmanın bulguları arasında düşük gelirli hanelerde bu rakamın hane halkı gelirinin neredeyse yarısı kadar yüksek bir seviyede olduğu da bulunmaktadır. Bu sonuç, karşılıksız emeğin, alt gelir grubundaki haneler açısından önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

Kasnakoğlu ve Dayıoğlu (2002) bu kez, 1996 yılında 8 ilde uygulanan pilot anket verilerini temel almış ve kadının haneçi üretiminin hane halkı gelir içerisindeki payını; (i) *asgari ücret*, (ii) *piyasadaki ücret maliyeti* ve (iii) çoklu ücret olarak; üç farklı ücret seviyesini kullanarak hesaplamıştır. Çalışma, kadınların ürettiği değer hane geliri içinde sırasıyla %31, 39 ve %40'lık bir paya sahip olduğunu ve kadına kıyasla erkeğin haneçi üretim değerinin ise yalnızca hane gelirinin %10, 13 ve %18'i kadar olduğunu göstermektedir. Kasnakoğlu ve Dayıoğlu (2002) ayrıca, haneçi üretim değerinin gayri safi milli hasıla içerisindeki payının, kullandıkları üç farklı hesaplama yöntemiyle %34 ile %52 arasında değiştiğini belirlemiştir. Gündüz (2008) ise ulusal düzeyde ilk defa derlenen 2006 yılı zaman cetvellerini kullanarak haneçi üretiminin hem gayri safi yurt içi ve hane halkı geliri bakımından büyüklüğünü hem de bu emeğin sektör bazında ekonomiye katkısını göstermektedir. Daha önceki bulguları destekler nitelikte Gündüz (2008), haneçi emeğin Türkiye genelinde üretilen iktisadi değer %24'ü ile %45'ine karşılık gelecek büyüklükte bir değer ürettiğini ve bu üretim içerisinde kadının payının %79 ila 89 arasında değiştiğini belirlemiştir.

Karşılıksız emeğin iktisadi değerini ölçmeyi amaçlayan bu çalışmalar, değerini yalnızca hane halkının geliri açısından değil, aynı zamanda ulusal hesaplara dahil edildiği durumda makro büyüklükleri etkilemesi bakımından da ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda bulgular, ekonomik büyüme, üretim, emek, istihdam gibi iktisadi kavramların yeniden tanımlanması gerektiğinin ve bu alanda çok temel değişimlere ihtiyaç olduğunun altını çizmektedir.

Zaman cetvelleri enformel, kayıt dışı ekonomiye dair de fikirler vermektedir. İşgücü anket verilerinden farklı olarak bireylerin günlük aktivitelerinin takip edilebilmesi enformel çalışma biçimlerinde yer alan bireyler hakkında daha doğru bilgiye sahip olmamızı sağlar. Bunun yanı sıra işsiz, ekonomik olarak “faal olmayan” bireylere ilişkin de daha detaylı ve doğru verilere ulaşılmasını sağlar. Örneğin Bahçe ve Memiş (2010) Türkiye’de anketörlere kendilerini ev kadını olarak bildiren birçok iş arayan kadın olduğunu zaman cetvellerini kullanarak belirlemiştir. Ayrıca Özbay’ın (1990, s. 150), işgücü istatistiklerinin, kadınların üretime katılma oranlarını sağlıklı bir biçimde ortaya koyamadığına dair tespitini destekler nitelikte, iktisaden “faal olmadıkları” varsayılan ev kadınlarının ücretli emek faaliyetlerine zaman harcadıkları bu veriler sayesinde gözlemlenmiştir.

Karşılıksız emeğin dar anlamda da olsa, ölçülebilir hale gelmesi iktisadi değişimlerin ekonominin piyasalaşmamış meta ekonomisi dışında yer alan bu alandaki etkilerini inceleyebilme fırsatını da doğurmuştur. Örneğin yazında iktisadi krizler gibi değişimlerin karşılıksız emek cephesinde ciddi tahribatlara yol açtığını gösteren araştırmalar, bu alandaki eşitsizliklerin krizlerle birlikte derinleştiğine dair sonuçları karşılıksız emeğin saat-zaman cinsinden ölçümlerine dayanarak elde etmiştir. Başka ülke örnekleri üzerine yapılan çalışmalar, kriz dönemlerinde, ekonominin karşılıksız emeğe dayalı görünmeyen yanının, hanelerin ayakta kalabilmesini, çalışanların krizin bütün sarsıcı etkilerine rağmen düşük ücretlerle yaşamlarını sürdürebilmesini sağladığını belirtmektedir. Kriz dönemlerinde kadınlar özellikle de yoksul hanelerde yaşayan kadınlar, yaşamlarındaki orantısız işyükünün daha da arttığı farkına varırlar. Hane bireylerinin işsiz kalması ve gelirinin azalmasıyla karşılıksız emek yükü de artar, satın alınamayan mal ve hizmetler çoğunlukla kadınlar tarafından sağlanan karşılıksız emek ile hane içinde üretilir (Floro vd, 2009). Ayrıca kriz nedeniyle kamu gelirindeki azalma kamu hizmetlerine yapılan harcamalara da yansır. Sağlık, eğitim gibi kamusal olarak sağlanan hizmetlerde kesintiler oluşur ve bu nedenle kadınların hane içinde sağladığı hizmetler çocukların, yaşlı ve hastaların bakımı gibi sorumlulukları daha da artar (Seguino, 2009; Antonopoulos ve Memiş, 2009).

Krizlerde bir yanda kadının karşılıksız emek yükünün arttığı gözlemlenirken diğer yanda hanedeki gelir kaybını telafi etmek amacıyla kadınların işgücüne katılımlarının da arttığı görülür. Örneğin 2001 krizinde Türkiye’de hanedeki gelir kaybını telafi etmek için kadınların işgücüne katılım oranı artar (Kızılırmak,

2008). Artan işgücüne katılım oranları ile birlikte ücretli emek zamanının da artması ne yazık ki kadınların karşılıksız emeğe ayırdıkları zamanın azalması anlamına gelmez, aksine kadınlar için toplam yükün arttığını, “çifte mesainin” ortaya çıktığını gösterir. Örneğin, 1997 krizinde Endonezya’da kadınların karşılıksız emeğe ayırdıkları zaman %7 oranında artarken, erkeklerin karşılıksız çalışma sürelerindeki artış sadece %1,3 olmuştur (Elson, 2009).

Türkiye’de iktisadi krizlerin karşılıksız emek yükü üzerindeki etkilere ilişkin ilk çalışma Bahçe ve Memiş (2010) tarafından yapılmıştır. 2008-2009 krizinin etkilerini inceleyen bu çalışma, kriz sonrasına ait zaman kullanım verilerinin hazır olmaması nedeniyle yürüttükleri tahminler doğrultusunda, krizin bu alandaki olası etkilerine dair birtakım ipuçları verir. Kriz döneminde işsizlik oranındaki artışlar göz önüne alındığında Türkiye’de, kadınların karşılıksız çalışmaya harcadıkları zamanın %15 arttığını, erkekler için ise bu artışın sadece %5 olduğunu göstermektedir. Bu bulgu kadınlar ve erkekler arasındaki açığın kadınlar aleyhine %17 genişlemesi anlamına gelmektedir.⁹

Karşılıksız emek saatlerinin bir başka kullanım alanı makro iktisadi modellemeler olmuştur. Bu, makro ekonomik politika ve uygulamaların değerlendirilmesi açısından önemli bulgular elde edilmesini de mümkün kılmaktadır. Veriler, yoksullukla mücadele politikalarına dair de çıkarımların yapılabileceği bulgular ortaya çıkarılmasını, yoksulluk ile karşılıksız emek cephesi arasındaki ilişkinin incelenebildiği, yoksulluğun yükünü de orantısız biçimde kadınların üstlendiğini gösteren araştırmaların yapılmasını da sağlamıştır.¹⁰ Türkiye’de bu konu üzerine feminist bakış açısıyla araştırmalar yapılması gereklidir.

Sonuç

Bu çalışmada, Türkiye’de feminist bakış açısıyla karşılıksız emeğe ilişkin iktisat alanında yapılan incelemelere ağırlık vererek, konuya dair çalışmaların bir değerlendirmesini sunmaya çalıştık. Az sayıdaki bu çalışmaların en önemli ortak noktası, her birinin iktisadi yaşamın “gizli” dinamiklerini ortaya çıkararak, iktisat alanında bütünlükçü bir yaklaşım sergilemiş olmaları, diyebiliriz.

9 Krizin yalnızca evli hanelerdeki işbölümünü nasıl etkilediği incelendiğinde ise evli kadınların toplam iş yükünün, sektörel farklılıklar, kırsal ve kent ayrımları göz önüne alındığında %6,4 ila 16,5 arasında değişen oranda arttığı, erkeklerde ise bu oranın yalnızca %0,7 ila 1,6 arasında değiştiği belirtilmiştir (Bahçe ve Memiş, 2010). Bu sonuçlar, kadın aleyhine olan toplam iş yükü açığında ortalama yaklaşık iki katı kadar bir artış olduğunu göstermektedir. Sonuçlar, krizin görünmeyen emek üzerindeki etkilerini ortaya çıkararak, bu alanda yarattığı yükün çoğunu kadınların üstlendiğini vurgulamaktadır.

10 Bkz. Memiş ve Antonopoulos (2010).

Çalışmalar özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde karşılıksız emeğin iktisadi anlamda önem taşıdığını ve iktisadın inceleme alanına dahil edilmesinin elzem olduğunu göstermektedir. Ayrıca, çalışmamızda iktisadın karşılıksız emeği görmezden gelmesinin nedenlerine ve sakıncalarına da değindik ve bu alandaki ihtiyacı vurgulamak istedik.

Karşılıksız emeğin kavramlaştırılma sürecine ilişkin, zaman ve mekâna bağlı olarak bu emeğin dönüşümü ve belirleyicileri üzerine yapılan incelemeleri tartışmaya çalıştık. Karşılıksız emek kavramının kapsadığı çeşitli çalışma kategorilerini ve bu kategorilerin Marxist iktisat anlayışına ve günümüzde egemen olan liberal görüşe göre nasıl değerlendirilebileceğini ve feminist bakış açısının bu alanda iktisada katkılarını inceledik.

Karşılıksız emek kavramı temel olarak dört kategori altında inceleniyor olsa da, gerek kategorilerin oluşumunda kullanılan kıstaslar, gerekse farklı kategorileştirme çabalarının bulunması, yazının en büyük zorluklarından biriydi. Burada temel olarak aldığımız, eviçi emek, enformel sektörde kullanılan emek, geçimlik sektörde kullanılan emek ve gönüllü emek şeklinde ayırt edebildiğimiz karşılıksız emek kategorileri, farklı kategoriler ve kıstaslar kullanılarak farklı biçimlerde incelenebilir.¹¹ Ancak hem çalışma yaşamında karşılıksız emeğin piyasada yer alan diğer emek türlerinden bağımsız olmadığını, hem de iktisat disiplininin bu konudaki çelişkisini ortaya çıkaran sınıflandırmayı kullanmayı tercih ettik. Kategoriler arasındaki geçişkenliğin de kategorilerin kalın çizgilerle birbirinden ayrılmasını engellediğini belirttik. Organizasyonunun tarihsel olarak sanayi öncesi ve sonrası ortaya çıkmış olması açısından ve nerede üretildiğine bağlı olarak çok farklı biçimlerde incelenebilecek bu emek türlerinin en önemli ortak özellikleri daha çok kadınlar tarafından sarf ediliyor olmaları ve de karşılıksız veyahut karşılığının piyasadaki muadiline oranla çok daha düşük seviyelerde olmasıdır. Ayrıca herhangi bir iktisadi kriz/hane halkı fakirleşmesi döneminde de kadınların eviçi emek yükünün nasıl artıp, ev eksenli çalışmaya ve eskiden geçimlik emek olarak adlandırılan bazı faaliyetleri de kapsamaya başlayabildiğinden bahsettik. Kadınların bu kriz anlarında artan eviçi faaliyetlerini tıpkı

11 Burada akla gelen en önemli kategorileştirme, Özbay'ın kadın emeğini kadınların yaptıkları faaliyetlerin ekonomik faaliyet olarak tanınıp tanınmamasına ve faaliyetleri karşılığında para gibi maddi bir değer alıp almamalarına göre sınıflandırmasıdır (Özbay, 1982, 1991). Hattatoğlu, Özbay'ın sınıflandırmasından yola çıkarak kadınların karşılıksız emeğini beş ayrı temel başlıkta toplar (Hattatoğlu, 2010). Bu faaliyetlerin ilki ev işleri, eşin ve çocukların bakımı, hasta ve yaşlıların bakımındır. İkincisi, dayanıklı yiyeceklerin yapımı, giysi dikme, örgü örme gibi faaliyetlerden oluşan eviçi üretimdir. Üçüncüsü ücretsiz aile işçiliğidir. Dördüncüsü sosyal ilişkileri kurma ve sürdürülebilir emeği. Beşincisi ise tasarruf emek kategorisi adı verilen kadınların harcamaları azaltma, aynı dar gelire azami bereketi sağlayabilmek için sundukları emek türüdür.

kapitalizmin dar anlamıyla yeniden-üretimi işçilerin üreme dürtülerine bırakması gibi, piyasa ve devlet de gönül rahatlığıyla ve konumlarında hiçbir güçlendirme olmayacağını bilerek kadınlara bırakabilmektedir. Özellikle bu son durumun görünmez olmaktan çıkması için zaman kullanım çalışmalarının kriz zamanlarında esnekleşen eviçi faaliyetlerinin çeşitliliğinin ve niceliğinin artmasının altını çizmesi feminist iktisat alanında yapılacak en önemli katkılardan biridir.

Bu yazıda bahsedilen bütün çalışmalar konuya ilişkin çok önemli katkılarda bulunmuş ve aynı zamanda araştırma sorularının zenginliğiyle, gelecekte iktisatta karşılıksız emek üzerine daha çok sayıda araştırma yapılması gerektiğine işaret etmişlerdir. Bu bağlamda, bu yazının en önemli amacı hem kapitalizm ve patriarka arasındaki ilişkinin teorize edilmesinin, hem de kadının karşılıksız emeği hakkındaki ampirik çalışmaların birbirleriyle ilişkilendirilmesinin aciliyetini vurgulamaktır.

KAYNAKÇA

- Acar-Savran, G. (2006) "Feminizm Bütün Kadınların İsyanı," *Gelecek Dergisi*, Şubat.
- Acar-Savran, G. (2002) "Kadınların Emeğini Görünür Kılmak: Marx'tan Delphy'ye Bir Ufuk Taraması", *Praksis*, sayı: 10, s. 159-210.
- Acar-Savran, G. ve N. Tura Demiryontan, der. (2008) *Kadının Görünmeyen Emeği*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Antonopoulos, R. (2008) "The Unpaid Care Work-Paid Work Connection," *Working Paper Series*, sayı: 541, Annandale-on-Hudson, NY: The Levy Economics Institute of Bard College.
- Antonopoulos, R. ve E. Memiş (2009) "Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısıyla Mevcut Küresel Ekonomik Kriz ve Gelişmekte Olan Ülke Ekonomilerine Etkileri," *Eğitim Bilim Toplum*, sayı: 7 (27), s. 78-130.
- Aruoba, C. (1973) "Tarımda Geleneksel-Geçimlik Kesim Büyüklüğü, Yapısı, İşleyişi," Ankara Üniversitesi *SBF*, sayı: XXVIII (3-4), s. 191-210.
- Atasü-Topçuoğlu, R. (2005) "Home-Based Workers in Turkey: An Analysis Through Capitalism and Patriarch," Yüksek Lisans tezi, ODTÜ.
- Atasü-Topçuoğlu, R. (2010) "Kapitalizm ve Ataerkillik Enformel Alanda Nasıl Eklemlenir? Bilinçli Saklama ve Saklayarak Değersizleştirme Mekanizmalarının Ev Eksenli Çalışmada İşleyişi," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.
- Atauz, S. ve A. Atauz (1992) "Enformel Sektör Kentsel İşgücü Pazarları Sosyal ve Ekonomik Yapılanmalar Üzerine Betimsel Tartışmalar," *Planlama*, sayı: 92 (1-4), s. 4-21.
- Bahçe, S.A.K. ve E. Memiş (2010) "İktisadi Krizler ve Kadının Karşılıksız Emeği," *İktisat*, sayı: 514, s. 35-41.
- Başlevant C. ve Ö. Onaran (2003) "Are Married Women in Turkey More Likely to Become Added or Discouraged Workers?" *Labour*, sayı: 17, s. 439-58.
- Becker, G. (1981) *Treatise on the Family*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Becker, G. (1965) "A Theory of the Allocation of Time," *The Economic Journal*, sayı: 75 (299), s. 493-517.
- Berik, G. (1990) "Türkiye'de Kırsal Kesimde Halı Dokumacılığı ve Kadının Ezilmişliği: Karşılaştırmalı Bir Tartışma," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, s. 141-58, İstanbul: İletişim.
- Beneria, L. (1979) "Reproduction, Production and The Sexual Division of Labour," *Cambridge Journal of Economics*, sayı: 3 (3), s. 203-25.
- Beneria, L. (1999) "The Enduring Debate Over Unpaid Labor," *International Labour Review*, sayı: 138 (3), s. 287-309.
- Beneria, L. (2003) *Gender, Development, and Globalization: Economics as if All People Mattered*, Londra: Routledge.

- Bergmann, B. (1995) "Becker's Theory of the Family: Preposterous Conclusions," *Feminist Economics*, sayı: 1 (1), s. 141-50.
- Bittman, M. (1992) *Juggling Time: How Australian Families Use Time*, AGPS: Canberra.
- Bolak, H. (1997) "When Wives Are Major Providers", *Gender and Society*, sayı: 11 (4), s. 409-33.
- Boserup, E. (1970) *Women's Role in Economic Development*, New York: St. Martin Press.
- Chant, S. ve C. Pedwell (2008) "Women, Gender and the Informal Economy: An Assessment of ILO Reserach and Suggested Ways Forward", ILO Discussion Paper, Cenevre: ILO.
- Çağatay, N. ve Y.N. Soysal (1990) "Uluslaşma Süreci ve Feminizm Üzerine Karşılaştırmalı Düşünceler," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, s. 291-300, İstanbul: İletişim.
- Çınar, M. (1994) "Unskilled Urban Migrant Women and Disguised Employment: Home Working Women in İstanbul, Turkey," *World Development*, sayı: 22 (3), s. 369-80.
- Çitçi, O. (1979) "Türk Kamu Yönetiminde Kadın Görevliler," *Türk Toplumunda Kadın*, der. N. Abadan Unat, s. 241-70, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- Davidoff, L. (2002) *Feminist Tarihyazımında Sınıf ve Cinsiyet*, çev. S. Somuncuoğlu ve Z. Ateşer, İstanbul: İletişim.
- Dedeoğlu, S. (2010) "Endüstriyel Üretimde Kadın ve Göçmen Emeği: Ataerkillik ve Enformel Emek," *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği Türkiye Örneği*, der. S. Dedeoğlu ve M. Yaman-Öztürk, s. 249-76, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Dedeoğlu, S. ve M. Yaman-Öztürk, der. (2010) *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği Türkiye Örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Delphy, C. (1970) "Baş Düşman," *Kadının Görünmeyen Emeği*, der. G. Acar-Savran, N. T. Demiryontan, İstanbul: Yordam Kitap.
- Ecevit, Y. (1998) "Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kadın Emeğinin Kullanımında Değişmeler," *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler*, der. F. Özbay, s. 3-77, İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı.
- Elson, D. (1998) "The Economic, the Political and the Domestic: Businesses, States and Households in the Organisation of Production," *New Political Economy*, sayı: 3 (2), s. 189-208.
- Elson, D. (2009) "Gender Equality and the Economic Crisis," International Development Research Centre/Society for International Development (IDRC/SID) konferans sunum metni, Ottawa, 27 Kasım 2009.
- Eraydın, A. (1998) "Ekonomik Başarının Yükünü Üstlenenler: Dış Pazarlarda Rekabet Gücü Kazanan Konfeksiyon Sanayinde Kadın Emeği," *Küresel*

- Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler*, der. F. Özbay, s. 105-146, İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı.
- Erdut, Z. (2007) "Enformel İstihdamın Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Etkileri," *Çalışma ve Toplum*, sayı: 1 (12), s. 53-82.
- Floro, M.S. (1996) "We Need New Economic Indicators to Gauge Work and Well-being," *The Chronicle of Higher Education*, Washington-DC, sayı: 43 (15), s. B4-B5.
- Floro, M.S., A. Tornqvist ve E.O. Tas (2009) "The Impact of the Economic Crisis on Women's Economic Empowerment," Swedish International Development Agency Çalışma Metni Serisi: <http://www1.american.edu/academic.depts/cas/econ/workingpapers/2009-26.pdf> (Erişim tarihi: Ekim 2010).
- Folbre, N. (1986) "Hearts and Spades: Paradigms of Household Economics," *World Development*, sayı: 14 (2), s. 245-55.
- Gündüz, U. (2008) "The Value of Household Production and Its Interactions With the Market Sector: The Case of Turkey," Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, SBE.
- Hartmann, H. (2008) "Marksizmle Feminizmin Mutsuz Evliliği," *Kadının Görünmeyen Emeği*, der. G. Acar-Savran ve N.T. Demiryontan, İstanbul: Yordam Kitap.
- Hattatoğlu, D. (2010) "Yoksulluk, Kadın Yoksulluğu ve Bir Başa Çıkma Stratejisi Olarak Ev Eksenli Çalışma", *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, der. Yasemin Özdek, Ankara: TODAİE.
- Himmelweit, S. (1983) "Domestic Labor," *A Dictionary of Marxist Thought*, der. T. Bottomore, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Himmelweit, S. (1995) "The Discovery of Unpaid Work: The Social Consequences of the Expansion of Work," *Feminist Economics*, sayı: 1 (2), s. 1-19.
- Hirway, I. (2010) "Methodology and Methods of Time Use Data Collection: A World Survey of the Global South," *Unpaid Work and the Economy: Gender, Time-Use and Poverty in Developing Countries*, der. R. Antonopoulos ve I. Hirway, New York: Palgrave Macmillan.
- İlkkaracan, İ., der. (2010) *Emek Piyasasında Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru İş ve Aile Yaşamını Uzlaştırma Politikaları*, İstanbul: Metis.
- Kandiyoti, D., der. (1997a) *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar, Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, İstanbul: Metis.
- Kandiyoti, D. (1997b) "Kadınlar ve Hane İçi Üretim Türkiye'de Kırsal Dönüşümün Etkileri," *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, der. D. Kandiyoti, s. 54-68, İstanbul: Metis.
- Kasnakoğlu, Z. ve M. Dayıoğlu (1996) "Education and Labor Market Participation of Women in Turkey", *Education and the Labor Market in Turkey*, der. T. Bulutay, Ankara: TurkStat.

- Kasnakoğlu, Z. ve M. Dayıoğlu (2002) "Measuring the Value of Home Production in Turkey" *New Developments in National Accounts*, der. T. Bulutay, s. 73-97, Ankara: TurkStat.
- Kasnakoğlu, Z., M. Dayıoğlu M. ve E. Erdil (1996) "Time Use and Estimation of the Value of Household Production," METU Economic Research Center Working Papers, Ankara.
- Kızılırmak, B. (2008) "Labour Market Participation Decisions of Married Women: Evidence from Turkey," *Globalization and Development: A Handbook of New Perspective*, der. A. Deshpande, Oxford: Oxford University Press.
- Kızılırmak, B. ve E. Memiş (2009) "The Unequal Burden of Poverty on Time Use," *Levy Economics Institute Working Paper*, sayı: 572.
- Koray, M. (2002) "Çalışma Yaşamında Kadın Gerçekleri," *Amme İdaresi*, sayı: 25 (1), s. 93-122.
- Kümbetoğlu, B. (1992) "Women's Informal Sector Contribution to the Household Survival in Urban Turkey," doktora tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE.
- Kümbetoğlu, B. (1996) "Gizli İşçiler: Kadınlar ve Bir Alan Araştırması," *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, der. S. Çakır, ve N. Akgökçe, s. 230-38, İstanbul: Sel.
- Lordoğlu, K. (1990) *Eve İş Verme Sistemi İçinde Kadın İşgücü Üzerine Bir Alan Araştırması*, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı Yayınları.
- Memiş, E. ve H. Toğrul (2008) "Feminist İktisat", *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü*, der. F. Başkaya ve A. Ördek, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.
- Memiş, E. ve R. Antonopoulos (2010) "Poverty, Unemployment and Unpaid Work: A Gendered Analysis for the Case of South Africa," *Unpaid Work and the Economy: Gender, Time-Use and Poverty in Developing Countries*, der. R. Antonopoulos ve I.Hirway, New York: Palgrave Macmillan.
- Memiş, E., U. Öneş, ve B. Kızılırmak (2011) "Housewifization of Women: Contextualizing Gendered Patterns of Paid and Unpaid Work", *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-liberal Policies, EU Accession and Political Islam*, der. S. Dedeoğlu ve A. Elveren, I.B. Taurus.
- Michelson, W. (2005) *Time Use: Expanding Explanation in the Social Sciences*, USA: Paradigm Publishers.
- Mitchell, J. (1966) "Women The Longest Revolution," *New Left Review*, sayı: Kasım-Aralık, s. 11-37.
- Moçoş, E. (2005) "Ev Eksenli Üretim: Dumansız Fabrikalarda Kadın Emeği", *Tes-İş Sendikası Dergisi: Çalışma Hayatında Kadınlar*, Mart, 53-7.
- Morvaridi, B. (1992) "Gender Relation in Agriculture: Women in Turkey," *Economic Development and Cultural Change*, sayı: 40 (3), s. 567-86.

- Mutari, E. (2001) "... As Broad As Our Life Experience: Visions of Feminist Political Economy, 1972-1991," *Review of Radical Political Economics*, sayı: 33, s. 379-99.
- Nussbaum, M.C. (2003) "Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice," *Feminist Economics*, sayı: 9 (2-3), s. 33-59.
- Özar, Ş. (1996) "Socio-Economic and Cultural Aspects of the Female (Non) Participants in the Urban Labor Force in Turkey," Economic Research Forum for the Arab Countries, Iran and Turkey, Kuwait: Conference on "Labor Markets and Human Resource Development".
- Özay, Ö. (2010) *Gender Inequalities, Capital Deepening and Trade: Turkish Manufacturing Sector: 1990-2001*, VDM Verlag Dr. Müller.
- Özbay, F. (1979) "Kırsal Yörelere Kadının Statüsü, İşgücüne Katılımı ve Eğitim Durumu" *Yönetim Bilimleri Dergisi*, sayı: 1 (1), AİTİA, Ankara.
- Özbay, F. (1982) "Evkadınları," *Ekonomik Yaklaşım*, sayı: 3 (1), Ankara: AITIA.
- Özbay, F. (1990) "Kadınların Ev İçi ve Ev Dışı Uğraşlarındaki Değişme," *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, s. 115-40, İstanbul: İletişim.
- Özbay, F. (1991) "Kadın ve Çocuk Emeği," *Toplum ve Bilim*, sayı: 23 (3).
- Özbay, F. (1994) "Women's Labor in Rural and Urban Settings," *Boğaziçi Journal*, sayı: 8 (1-2), s. 5-19.
- Özbay, F. (1998a) *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler*, İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı.
- Özbay, F. (1998b) "Türkiye'de Kadın Emeği ve İstihdamına İlişkin Çalışmaların Gelişimi," *Küresel Pazar Açısından Kadın Emeği ve İstihdamındaki Değişimler*, der. F. Özbay, s. 147-82, İstanbul: İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı.
- Özbay, F. (1999) "Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı?" *Bilanço 1923-1998. Ekonomi, Toplum, Çevre*, sayı: 2, s. 277-88.
- Özbay, F. (2002) "Evlerde Elkızları. Cariyeler, Evlatlıklar, Gelinler," *Feminist Tarih yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, der. L. Davidoff, s. 13-48, İstanbul: İletişim.
- Özbay, F. (2011) "Ev Emeğinin Dönüşümü: Göç Ettirilen Kölelerden Kaçak Göçmen İşçilere," *Geçmişten Günümüze Türkiye'de Kadın Emeği*, der. A. Makal, G. Toksöz, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi (basımda).
- Reid, M. (1934) *Economics of Household Production*. New York: John Wiley.
- Secombe, W. (1974) "The Housewife and Her Labour under Capitalism," *New Left Review*, sayı: 1/83, Ocak-Şubat.
- Seguino, S. (2009) "The Global Economic Crisis, Its Gender Implications, and Policy Responses," Gender Perspectives on the Financial Crisis Panel at the Fifty-Third Session of the Commission on the Status of Women, BM, konferans sunum metni, 5 Mart, 2009. http://www.uvm.edu/~sseguino/pdf/global_crisis.pdf (Erişim tarihi: Ekim 2010).

- Serdaroğlu, U. (2010) *İktisat ve Toplumsal Cinsiyet*, Ankara: Eflatun.
- Sirman, N. (1990) “Köy Kadının Aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi,” *Kadın Bakış Açısından 1980’ler Türkiye’sinde Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, s. 221-46, İstanbul: İletişim.
- Tekeli, Ş. (1990) *Kadın Bakış Açısından 1980’ler Türkiye’sinde Kadınlar*, der. Ş. Tekeli, s. 7-40, İstanbul: İletişim.
- Toğrul, H. (2011) “Domestic Labour and Well-Being: A Case Study of the Evlatlık Institution in Turkey,” *Gender and Society in Turkey: The Impact of Neo-liberal Policies, EU Accession and Political Islam*, der. S. Dedeoğlu, ve A. Elveren, I.B. Taurus.
- Toksöz, G. (1999) “Türkiye’de Kadın İşgücü ve Enformel Sektörde İstihdamı,” *Türkiye’de Kadın İşgücü Seminerleri*, 1-2, TİSK Yayınları, Yay. No. 192.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2006, Zaman Kullanım Anket Verileri:
- Weyland, P. (1997) “Gendered Lives in Global Spaces,” *Space, Culture and Power*, der. A. Öncü, A. ve P. Weyland, s. 82-97, Londra: Zed Books.
- White, J.B. (1994) *Money Makes Us Relatives: Women’s Labor in Urban Turkey*, Austin: University of Texas Press.
- Yaman-Öztürk, M. ve S. Dedeoğlu (2010) “Giriş: Kapitalizm ve Ataerki İlişkisi Çerçevesinde Kadın Emeği,” *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları.